

เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๖

เที่ยวเมืองพิมาย ในจังหวัดนครราชสีมา

นายประสงข อรรถชุกติ

แปลจากหนังสือของนางฉิมศรี ไชยเกษม

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ชนประมวญรถกรรม (โสม วงศ์กำแหง)

915.9332

ณ มจรวิศัลยเวชวิทยาคาร

ศ. 952 7

วันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๗

ศิลปกรรมแห่งชาติ

16 มี.ค. 2530

ศิลปกรรม

ศิลปกรรมสาขาครุศาสตร์

เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๖

เที่ยวเมืองพิมาย ในจังหวัดนครราชสีมา

นายประสพ อรรถยุกติ

แปลจากหนังสือของนายพันตรี ไชยเดนฟาเดน

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ขุนประมวญรตกรรม (โฮม วงศ์กำแหง)

ณ เมรุวัดสังเวชวิศยาราม

วันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๓

กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ
กระทรวงพาณิชย์

บริษัท สยามคอมเมอร์เชียล จำกัด

อาคาร ๑๐๐ ถนนวิภาวดีรังสิต

เลขที่ ๑๐๐ ถนนวิภาวดีรังสิต แขวงสามยุค

นครเคหะร่มเกล้า กรุงเทพมหานคร

เลขห้อง

๒๒๑

เลขหมู่

๗๕
๙๑๕.๙๓๓๒

๗ ๙๕๒ ๕

เลขทะเบียน

๒๖.๓๐๕.๑๙๕๐ ๒๒๑. ๑๐๐๑๕๖

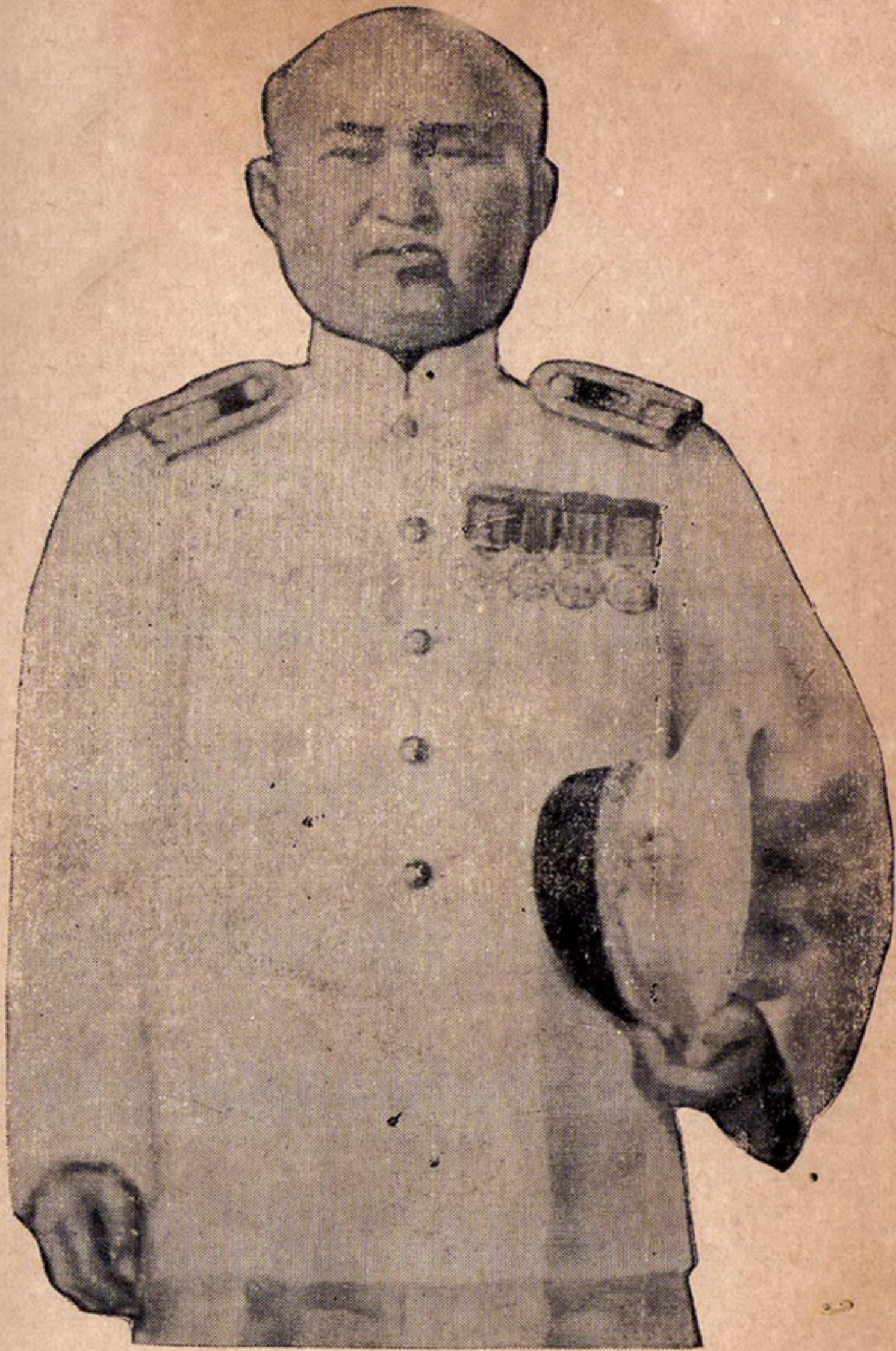
คำนำ

ด้วย นางสาวปรุงมาศ วงศ์กำแหง ได้มาแจ้งความ ณ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากรว่า ในงานพระราชทานเพลิงศพขุนประมวญรตกรรม (โหม วงศ์กำแหง) ผู้บิดา ซึ่งกำหนดในวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๗ ณ เมรุวัดสังเวชวิศยาราม มีความประสงค์จะขอพิมพ์ เรื่อง เทวทูตต่าง ๆ ภาคที่ ๖ อันว่าด้วยเรื่องเทวทูตเมืองพิมายในจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งนายประสพ อรรถยุกติ แปลจากหนังสือของพันตรี ไชยเดนฟาเดน สำหรับแจกเป็นที่ระลึกอนุสรณ์ กรมศิลปากรมีความยินยอมอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตั้งประสงค์

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลบุญราศี ที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญเพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่ขุนประมวญรตกรรม (โหม วงศ์กำแหง) ขออำนาจแห่งบุญกุศลทั้งปวงนั้น จงดลบันดาลให้ขุนประมวญรตกรรม ผู้วายชนม์ ได้ประสพอิริยวิบุลยผลในสุคติภพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๒ เมษายน ๒๔๕๗

ขุนประมวญรตกรรม (โฮม วงศ์กำแหง)

ชาติ ๒๔๓๗

มรณะ ๒๔๙๗

ขุนประมวญรตกรรม (โหม วงศ์กำแหง) เป็นบุตรชาย
คนเดียวของ นายทัพ นางขำ วงศ์กำแหง เกิดเมื่อวันที่เสาร์ ขึ้น
๘ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๗ ณ จังหวัดนครราชสีมา มี
บุตรชายหญิงรวม ๘ คน

เมื่อเยาว์วัยได้รับการศึกษาจากที่ใดนั้น พวกลูก ๆ ไม่มีผู้
ใดทราบแน่ชัด แต่ก็ยังคงจำได้ว่าท่านเคยสอนภาษาอังกฤษให้แก่
ลูกได้ ฉะนั้น จึงเข้าใจว่า ต้องได้รับการศึกษาจากสำนักเรียนที่ดี
ที่สุดในท้องถิ่นตามความนิยมในสมัยนั้นเป็นแน่ ท่านเริ่มต้นชีวิต
ราชการในแผนกกองเดินรถ กรมรถไฟ กระทรวงคมนาคม และ
ได้ไปประจำตามสถานีรถไฟ ของจังหวัดต่าง ๆ หลายจังหวัด
ด้วยกัน

ส่วนประวัติทางราชการของท่านเป็นที่น่าเสียดายยิ่ง เพราะ
เมื่อได้ไปติดต่อขอคืนประวัติท้องที่การรถไฟ ก็ทราบว่าเอกสาร
และหลักฐานถูกระเบิดทำลายเสียสิ้น เมื่อคราวสงครามโลกครั้งที่
สองแล้ว จึงไม่ทราบเรื่องได้ตลอด

ในสมัยนั้นข้าราชการจะรับราชการได้เพียงอายุ ๕๕ ปี หรือ
อายุราชการ ๒๕ ปี ก็ต้องออกบรรณาณหน้าอายุ ฉะนั้น เมื่อ

ท่านรับราชการครบ ๒๗ ปีแล้ว ก็ได้ออกรับบำนาญตามระเบียบ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งในขณะนั้นอายุของท่านเพียง ๔๕ ปีเศษ
เท่านั้น

ในขณะยังรับราชการอยู่ได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์
สุจริต มั่นคงและสันโดษ ตั้งอยู่ในศีลธรรม จึงเป็นที่พอใจของ
ผู้ใหญ่ และเป็นที่เคารพนับถือแก่ผู้อยู่ในบังคับบัญชาทั่วไป

คุณประมวลยุทธกรรม เป็นผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา
มาแต่วัยหนุ่มแล้ว ฉะนั้น ในชีวิตบั้นปลายของท่านในพระนคร
จึงกล่าวได้ว่าเวลาส่วนใหญ่อยู่ตามวัดวาอารามทางสน

ในด้านสังคม จะเป็นการเกิด การเจ็บ การตายแก่ผู้อื่น
หรือการงานสิ่งใดในการกุศล ท่านจะต้องช่วยเหลือเสมอ เว้น
แต่จะเจ็บป่วยจริง ๆ หรือไม่ทราบเท่านั้น ด้วยจริยวัตรและคุณ
ธรรมดั่งตนเอง จึงเมื่อถึงคราวสนช วัดที่บ้านเลขที่ ๑๕๕ ตรอก
วัดสังเวช ๑ ตำบลวัดสามพระยา อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร
อันเป็นที่มาพักอยู่กับบุตรคนหนึ่ง ซึ่งนับว่าห่างไกลจากญาติ
พี่น้อง มิตรสหายเก่าแก่ของท่าน แต่กระนั้นก็ยังได้รับความอนุ-
เคราะห์ช่วยเหลือจากพระภิกษุในวัดสังเวช ๑ และมิตรสหายของ
ท่านช่วยเหลือในกิจการศพ ให้สำเร็จลุล่วงได้เป็นอย่างดี ซึ่งนับว่า
เป็นบุญกุศลอย่างยิ่งแก่ท่าน

กุศลกรรมทั้งมวลที่บิดาข้าพเจ้าได้บำเพ็ญอุทิศเสมอมาแล้ว
 ในโลกนี้ ย่อมเป็นอุปถัมภ์รักษาบังจยอำนาจสุขสมบัติแก่ท่าน และ
 ผลิตินสงส์ทั้งปวงอันเกิดจากการบำเพ็ญของลูก ๆ ลูกขอหม่อมอุทิศ
 กุศลนี้แต่ท่านทั้งสิน ขอให้ท่านประสบความสุขในสุคติสัมปรายภพ
 นนเกิด.

บุคาร และ ธิกา

เรื่อง

เที่ยวเมืองพิมาย ในจังหวัดนครราชสีมา

มาทราบว่าในสยามเราจะไม่มียุทธสถานอันสวยงาม และมีชื่อ
เสียงต่าง ๆ จะขอวัดได้เหมือนอย่าง นครธม หรือ นครวัด ใน
ประเทศเขมรก็จริง ถึงกระนั้นเราก็มีบางสิ่งบางอย่างที่น่าดูและน่าชม
อีกบ้าง ซึ่งพอจะขอวัดได้เช่นที่ในเมืองสุโขทัย, เมืองสุพรรณบุรี, เมือง
ลพบุรี, และเมืองพิมาย เป็นต้น ในที่นี้จะไม่กล่าวถึงที่อื่น ๆ ซึ่งถึง
แม้ว่าจะสวยงามไปทั่วก็ตาม ในป่าภาคตะวันออกเฉียงใต้แห่งมณฑล
นครราชสีมา^(๑) หรือตอนด้านหน้าของมณฑลอุดรกับเขมร ตอนนี้เป็น
ป่าทึบ ถึงกระนั้นก็ทำให้บรรดานักท่องเที่ยวต่าง ๆ พยายามไป ถิ่น
เขาทางนับตั้งป่าดงหะ ๆ โดยมีคิดเห็นแก่ความเหนื่อยยากเลย
เมืองพิมายนั้น หนทางก็ไม่สู้จะไกลเท่าใดนักและอาจจะไปได้
โดยสะดวก ช่วงเวลาเพียงสองสามวันเท่านั้น สิ่งต่าง ๆ ได้ก่อสร้างขึ้น
โดยฝีมือช่างเขมร ให้อย่างสวยงามยิ่งในสยามประเทศ ส่วนปราสาท
หินเมืองพิมายและจะไปได้อย่างไร จะได้พรรณนาต่อไปนี้

(๑) ปัจจุบัน เป็นจังหวัดและเป็นที่ตั้งที่ทำการภาค ๓

เมืองพิมาย หรือที่โบราณเรียกกันว่า วิมาย ตั้งอยู่ในจังหวัด
นครราชสีมา (หรือที่เรียกกันว่าโคราช) ห่างจากเมืองโคราชราว ๕๖
กิโลเมตร หรือ ๓๕ ไมล์ไปทางทิศอีสาน เมื่อภาคครึ่งเขมรได้แผ่อำนาจ
มาปกครองดินแดนส่วนใหญ่ในสยามปัจจุบันนี้ ไม่คงดังดั่งเดียวว่า เมือง
พิมายนั้นคงได้เป็นที่ว่าการมณฑลใหญ่ ทั้งคงได้เป็นที่ว่าการของอุปราช
และได้ขึ้นโดยตรงต่อเจ้าแผ่นดินเขมร ซึ่งครั้งนั้นประทับในเมืองนครชุม
ที่ไทยเรียกกันว่านครหลวง เหตุที่จะพิสูจน์ได้นี้ ไม่แต่อักษรซึ่งจารึกไว้
ตามกำแพงโบสถ์วิหารใหญ่ ๆ เท่านั้น ยังมีทางเดินใหญ่สายหนึ่งทอด
ปรากฏอยู่จากพิมายไปทางทิศภาคเหนือตรงดงมายังภูเขาดงรัก (ซึ่งเป็น
กำแพงใหญ่ในระหว่างเขตแดนสยามและเขมร ทงมณฑลปราจีน) เรื่อย
ไปยังนครหลวง อันเป็นราชธานีเก่าแก่และรุ่งเรืองของเขมร

การที่เขียนเรื่องนชน ก็เพื่อบอกความมุ่งหมายที่จะบอกให้รู้ถึง
โบราณวัตถุ จะได้เป็นข้อชักนำบรรดาผู้ศึกษาศิลปศาสตร์ และผู้ศึกษา
โบราณคดีไปศึกษา โดยเหตุนี้ข้าพเจ้าจะได้พรรณนาถึงวัตถุที่ท่านจะไปได้
อย่างไร ครึ่งแรกจะกล่าวถึงเครื่องตบแต่งและเครื่องใช้สอยส่วนตัวที่ท่าน
ควรจะต้องมีไป คือ เข็มผ้าใบสนาม, ไม้เท้า, เก้าอี้, เครื่องใช้
ในการหุงต้ม, และเครื่องกระป๋องบางอย่าง, คนครัวคน ๑, คนใช้ซัก
คน ๑, เต้นท์เล็ก ๆ หตั้ง ๑, ของเหล่านี้อาจมีไว้ให้พร้อมสรรพ

โอกาสที่ดีที่สุดที่เราควรจะไปได้ ก็คือในฤดูหนาว เช่น ในระ-
หว่างเดือนธันวาคม ถึง เดือนกุมภาพันธ์ ตั้งแต่เดือนมกราคมถึงเดือน

เมษายนออกจะร้อนมาก ตั้งต้นออกจากกรุงเทพฯ โดยรถไฟขบวน
 ๘.๕๘ ก.ท. จะไปถึงโคราชเวลา ๑๘.๐๘ ก.ท. (๑) การเดินทางตอนแรกจะ
 ไม่ชักจูงใจเท่าไรนัก รถไฟได้แต่่นไปทางทิศอุดร ซึ่งเป็นที่ราบและดุ่ม
 หด้ม และได้ตัดแบ่งเป็นคดของธารอันเป็นจำนวนมาก ยิ่งหนองเล็ก ๆ
 และห้วยสระ ทงฝูงนกอาศัยอยู่ออกเห็ดออกคณนานับ ซึ่งเหมาะแก่พวกนกที่ยัง
 นกยั้งนัก บางแห่งจะเห็นอาศัยอยู่ตามหมู่บ้านเล็ก ๆ ซ่อนหลังพุ่มไม้ไม้
 ทนบาง ทนหนบาง และตามริม ๆ คดของจะมีกระท่อมเล็กกระท่อมน้อย
 ของพวกชาวไร่ชาวนา ซึ่งพวกเห็ดานเกือบทั้งหมด มักจะเป็นเด็กจ้างของ
 เจ้าของที่ดินใหญ่ ๆ ซึ่งอยู่ทุกกรุงเทพฯ บางครั้งจะได้เห็นต๋านาเจ้าพระยา
 เป็นแสงประกายวาว ๆ อยู่ทางซ้ายมือ ถ้าท่านเดินทางไปเที่ยวในฤดู
 เมื่อชาวทางแถบเหนือได้นำต๋องตงมายังกรุงเทพฯ ท่านจะได้เห็นเห็ด่า
 เรือบรรทุกข้าว ต๋อนใบขาว ๆ ต๋องตงมาเหมือนกับฝูงนกนางแอตตง
 ตอยอยู่กตางทะเลตะวันออก แล้วผ่านเกาะบางปะอิน ณ บนเกาะนี้ เป็นที่ตง
 พระราชวังฤดูร้อนของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และภายหลังเวลา
 ต๋องไปไคราว ๒ ชั่วโมงพิลา ก็ถึงอยุธยา ซึ่งเป็นราชธานีเก่า (ตั้งแต่
 พ.ศ. ๑๘๘๓-๒๓๑๐) จากทางรถไฟที่ท่านโดยสารนั้นไปทางประจิมทิศ
 จะเห็นภาพเกาะซึ่งเป็นกรงทวารวดีเก่า ได้สร้างขึ้นโดยพวกอินเดียนก
 อพยพมาตงอาศัยอยู่ครั้งแรก ทางทิศบูรพาจะเห็นเป็นทุ่งราบใหญ่ กับ

(๑) ปัจจุบันนี้รถขบวนกรุงเทพฯ-นครราชสีมา ออกจากกรุงเทพฯ เวลา ๘.๕๐ น.
 ถึงนครราชสีมา เวลา ๑๗.๕๐ น.

มีพระปรากฏและพระเจดีย์ครึ่ง โบราณองค์ใหญ่ ๆ ซึ่งก่อด้วยอิฐ มีสีแดง
 อยู่กลางทุ่ง ในสมัยเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยากำลังรุ่งเรืองมั่งคั่งไปด้วยความ
 อำนวยด้วยงาม คงแต่ถูกพวกพม่าอันโหดร้ายทารุณ มาแย่งชิงย้ายเมื่อปี
 พระพุทธศักราช ๒๓๓๐ และได้ทำลายเสียพินาศหมด แต่รอดได้ค่อย ๆ
 แต้นคดเคี้ยวไปทางทิศอีสานผ่านไปตามภูมัพพอนันต์มุดำ แต่ต่อมาไม่ช้า
 ก็ถึงบ้านพระแก้ว เราจะเห็นแผ่นดินสูงและตลอน เพราะเคยเป็นฝั่งทะเล
 อันแท้จริงมาแต่เก่าก่อนราวสมัย ๑๕๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ทบานภาชเป็นสถานที่
 ชุมทางของรถไฟสายเหนือ แต่วิ่งแยกไปสายอีสานต่อไป ภายหลังเมื่อ
 ผ่านสระบุรี (เมืองชายทะเล เป็นชื่อที่ทำให้เราหวงระลึกไปว่าเวตาไม่
 ใช้นานเท่าไรนัก เมื่อตูกคณทะเลซัดอยู่ ณ ทน) บัดนี้ได้เปิดย่นสภาพ
 เป็นที่คองเป็นโคกเป็นเขาไปหมด ทางทิศตะวันออกจะเห็นคานนอกของภูเขา
 พระพุทธบาท ซึ่งเป็นสถานที่เคารพนมบถอย่างวิจิตร และเคยชวนได้ใกล้
 ภูเขาตกรักเขามาอันเป็นเนินดินสูง ในทางทิศประจิมและทิศทักษิณได้ล้อม
 รอบด้วยมณฑลใหญ่ ๆ ทั้ง ๔ ทางภาคบูรพาของสยามประเทศ ที่แก่งคอย
 คองไซร์ถจักรอกคนหนึ่งช่วยตากรถโดยสารของพวกเรา นำข้ามเขาเขา
 ไปยังดินแดนเมืองโคราช รถได้ไต่ขึ้นไปตามไหล่เขาอันเป็นตะปุ่มตะป่ำ
 เต็มไปด้วยป่า บางขณะรถไฟผ่านเขาซึ่งมีด้าบางแดงบางตอดทาง
 บางขณะทางรถไฟทำโค้งรอบเขาที่ยนออกมาจนอาจมองเห็นรถจักรดีของ
 คนข้างหน้า และรถไฟวงคนท้ายได้ในเวตาอันเดียวกัน การก่อสร้างวาง
 ทางรถไฟแบ่งทำเป็นคอง ๆ คอกจากแก่งคอย เริ่มตั้งคณท่าเมื่อปี พ.ศ.

๒๔๔๐ ในที่สุดทำสำเร็จถึงเมืองโคราชปี พ.ศ. ๒๔๔๓ การสร้างทางรถไฟไปตามไหล่เขา เป็นเหตุให้กุดจันทรายพันคน ทั้งนายช่างทางชาวยุโรปและเจ้าพนักงานตรวจตราตแถกบางคน ได้ตายในระหว่างที่ทำงานเมื่อผ่านสถานหมวกเหล็ก (ซึ่งเอาชื่อมาจากเขาตอหนนถกหนงมรูปตักษณะเหมือนหมวกเตยเรียกว่า เขาหมวกเหล็ก) จะเห็นหลุมฝังศพของนายช่างทางหนุ่มชาวเดนมาร์ก ชื่อ เค. แอด. ราเบค. ได้บ้วยเป็นไซตายในระหว่างที่ทำงานอยู่ที่นั่น ในการสร้างวางทางรถไฟในครั้งนั้น ได้บังเกิดไข้มาซงมประจำอยู่ ทำให้ผู้คนเจ็บบ้วยตมตายเป็นอนมาก เทอกเขาปกคตมไปด้วยต้นหมากรากไม้ จนตเป็นบ้ำทบหรือบ้ำตง ซึ่งเรียกเรียกกันว่าตงพระยาไฟ (บ้ำพระเพตง) อนเป็นบ้ำทตอชอมาแต่ไหน ๆ แล้ว ในทางทมแต่ไซบ้ำและโรคร้ายต่าง ๆ รถไฟได้แต่นตงชันไปทุกที่ ๆ ผ่านภภาพบ้ำต่าง ๆ ไปโดยรวดเร็ว บางครั้งเห็นเทอกเขาค่า ๆ อย่างน่าตยตยของ เป็นทางยาวยคอยู่รอบ ๆ รถ บางคราวเทอกเขากชาดจากกัน ถ้าจะมองเบองบนบ้ำอนมคคตมและเตมไปด้วยพรรณพฤกษาต่าง ๆ ทั้งทางทค้อตวและทค้ทกษณ จะเห็นยอตเขาอนคคตอเป็นทอไป ปกคตมด้วยหมอกตสเขียว ในบ้ำตอนน แม้วาจะเตมทบไปด้วยต้นไม้ใหญ่เต็กหรือไม้เถาเช่น เถาวตยและกตววยไม้อนแขวนหอยยวเยยอยู่ตามต้นไม้ใหญ่ ออกคตมไปกจรง เรองตควถานอกจากมเตอ ซึ่งพากนบนวอนอยู่เป็นตง ๆ แล้ว จะไม้ค้อยได้พบตควอนอกเตย ไม้ตองตงตยเตยว่าบ้ำอนตคตบ้นจะมกพาอนใหญ่คอนรบอยู่เตมอ ช้างบ้ำ (ซึ่งรัฐบาลห้ามไม้ให้

ยิง) เตื่อโค้ง, เตื่อดาว, เนื้อ, วัชป่า, และแรตกเคยมี่เต็มอ จึง
 ทเดียวทคงพระยาไฟเป็นท่าเตล้าคณูของนักด้าสัตว์ ทปากช่อง พนดิน
 มระดับสูงที่สุดถึง ๓๘๖.๕ เมตร หรือราว ๑๓๐๐ ฟิตเห็นระดับน้ำทะเล
 จากทตรงนต่อไปก็ค่อยลาดต่ำลง จนถึงโคราชซึ่งคงสูงกว่าระดับน้ำทะเล
 เพียง ๑๗๕ เมตร หรือ ๖๑๖ ฟิตเท่านั้น ก่อนทได้สร้างทางรถไฟสาย
 การเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปโคราชนั้น เป็นการยากลำบากนักดัวพดก
 ตอนแรกจากกรุงเทพฯ ไปยังสระบุรีหรือแก่งคอย อาจจะไปทางเรือได้
 โดยสะดวก แต่ก่อนนไปต้องขนช้างไป ไม่ก็ม้าไทยขนาดเด็ก ๆ หรือเดิน
 ไปทีเดียว เข้าของเครื่องเดินทางหรือสินค้าของบรรทุกบนหลังวัวไปใน
 เทียวหนึ่ง ๆ จากแก่งคอยถึงโคราช หรือจากโคราชมาแก่งคอยกินเวลา
 เดินทางราวสิบวัน และกันดารลำบากยิ่งแก่ผู้เดินทางตลอดจนสัตว์พาหนะ
 ก่อนทจะออกจากม้าทบ รถไฟจะถึงสถานเด็กแห่งหนึ่งชอ นครจันทก
 พนป่าไปไม่สั โกลนกกก็เป็นกำแพงเมืองเก่า เดียวนได้หักพังรกร้างเสีย
 แล้ว ทตรงนโรงทหารบกได้มาตั้งโรงผสมม้า และโกต ๆ แถวนนก็เป็น
 บ่อแร่ทองแดง การขุดบ่อแร่นั้นเขาได้เด็กนานแล้ว เพราะไม่ได้ผลประ-
 โยชน์พอ ต่อจากทตรงนไปก็ย่างเขาสู่เขตเมือง ภูมพนเมืองเป็นทุ่งนา
 กับหมู่บ้าน และยังเพิ่มจำนวนหมู่บ้านมากขึ้นจนมาใกล้โคราช ชาม
 ตำชารนาตากุ้งสองครั้ง ตำชารนาตากุ้งนั้นไหลตลงสู่แม่น้ำมูล ต้นน้ำเกิด
 จากภูเขาดงพระยาไฟ ไหลตรงไปทางประจิมทิศ ผ่านทางทิศอุดรของ
 เมืองโคราชแล้วไหลตลงสู่แม่น้ำมูล ตรงแห่งใดแห่งหนึ่งทางทิศบูรพาของ
 เมือง ก่อนทจะถึงเมืองโคราชเราผ่านสถานแห่งหนึ่งชอสถาน สูงเนิน

คอเขาตั้งซึ่งบนทตงเมืองกรุงโบราณตองเมือง เมืองหนึ่งอยู่ทางทิศพา-
 ยัพ ออกเมืองหนึ่งอยู่ทางทิศบูรพา เมืองทางทิศพายัพชื่อว่าเมืองดมา
 ว่าง เมืองทางทิศบูรพาชื่อว่า เมืองโคราชเก่า ในเมืองทั้งตองนั้นทวาก
 โบราณวัตถุ ยัหน้าตุต่าง ๆ เหลืออยู่มาก โบสถ์โบราณสถานอันปรัก
 หักพังหลายแห่ง และพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ๆ เราก้จะได้เห็น ณ ทนดวย
 โบราณวัตถุเหล่านี้ ได้ทำด้วยหินทราย และเป็นฝีมือของเขมรกรุงก่อน
 เมืองเก่าตองน บางทจะเป็นเมืองสำหรับพวกเขมรใช้เป็นด่านบ้อม
 บองกันข้าศึกเมื่อกาตกระโหน้ก่อนทเมืองโคราชได้สร้างชน ที่โคราชอาจ
 จะไปพักไตที่สถานรถไฟ หรือถ้าไตตกตงกับสถานทศฝรังเศสในกรุงเทพฯ
 ขออาศัยทตักกตงสุดซงเวदानกาดังว่างเปต่า ทงไม้ไกลจากสถานนี้ก้แต่
 เป็นท ๆ ด้บายมาก ทเมืองทเดียวไม้สนุกสนานเตย ทงทางภุมพนเมือง
 ก้ตักปรกไม้หน้าตุ ถนนหนทางไม้มีการซ่อมแซม^(๑)ปฏิสังขรณ์ ให้ตชน
 ราชภรรพนเมืองดเหมือนโดยมาก พวกจันนะแหตะท ได้ทำการค้าขายกิด-
 ตอกกับเมืองทางทิศอ้านของสยาม เมืองโคราชเป็นทประชุมของพ่อค้า
 ทางเกวียนทหน้าตุจากมณฑลทตงต มณฑลทนครราชสีมา, อุบต,
 รอยเอ็ด, และอุดรมา ซากตบกับรรทุกสินค้าต่างเมืองไปเช่นเดยวกันทง
 สัน สินค้าประจำจากโคราชเป็นจำนวนมากมี ัวว และ หม ด้งมา
 กรุงเทพฯ หรือตงออกไปยังตงคไปรตามอัคราเส่มอ ราชภรรพนเมืองท

๑. บัจจุบันถนนหนทางได้ซ่อมแซมให้การได้ดีแล้ว

ไม่ใช่จีนซึ่งเป็นไทยแท้ก็มากจนวนมากกว่าชาติอื่น เดียวนี้เรียกว่าไทย
โคราช ครังเดิมเรียกว่าดาวกตาง คือดาวตอหนักตาง แต่แท้จริงเป็น
เขมรเดิมผสมกับไทยบ้าง และดาวเวียงจันทร์ผสมกับมอญที่ตกมาเป็น
เชตยบ้าง พวกมอญเหล่านี้กตมภาษาเดิม แต่ว่าชนบธรรมเนียมครังนี้
ย้ายตายายหนีหยังหาต้มไม้ เช่นผีในเมืองโคราชพวกมอญทั้งไม่ใช่มอญแท้
ยังบวงสรวงหนบไหว้อยู่เต็มอแต่ยังเรียกว่า ผีมอญ

เมืองปัจจุบันนี้ ได้สร้างขึ้นในระหว่างแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
มหาราช (พ.ศ. ๒๓๑๑-๒๓๓๓) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นาย
ช่างอนัยเนียรชาติฝรั่งเศส สร้างบ่อนบองกนชาศึก ซึ่งประกอบด้วย
กำแพงอิฐและศิลาแดง ภายในตามมุมบ่อนประกอบด้วยเชิงเทียน คุกวาง
ใหญ่จัดไว้ครบบริบูรณ์ทางมีนาหัดขอยุ่เต็มค และมประตอยุ่สี่ประตู ซึ่ง
ยังคงเหลืออยู่ทางด้านทิศบูรพาออกประตูเดียวเท่านั้นที่ยังคงอยู่ มองดู
เหมือนปราสาทสี่ชั้นซ้อนกัน ในวัดกตางและที่ศาลเจ้าหนกเมือง มี
ทวารของเก่าครังสมัยเขมรอันน่าดูเหลืออยู่ เป็นที่น่า พระนารายณ์,
พระคเณศวร, พระยานาค ฯลฯ ก่อนที่ ได้สร้างเมืองโคราชทุกวันนี้ เมื่อ
หลายร้อยปีมาแล้วคงจะมีเทวดสถาน และภูมิตาเนาของเขมร ณ ที่นั้นเป็น
แน่ ภายในเขตกำแพงเมืองมีคนอยู่หนาแน่นเต็มไปหมด และนอกเขต
กำแพงเมืองใกล้สถานรถไฟเป็นตำบล ประดุเป็นสวนผลไม้ อันอุดมค
เพราะพวกเจ้าของเอาใจได้หมั้นบำรุงพนดินให้เบียดชุ่มอยู่เสมอ ตอน

ระหว่างสถานีกับกำแพงเมืองทางด้านทิศประจิมเป็นตำบลโพกต่าง มี
 ถนนใหญ่อยู่สายหนึ่งยาว ๑๖ กิโลเมตร ทั้งสองฟากถนนมีร้านเจ๊กขาย
 ของอยู่เป็นหมู่ใหญ่ ซึ่งเรียกว่าตลาดโพกต่าง ด้านนอกและทางด้านทิศ
 หนือของกำแพงเมืองเป็นที่พักของพวกข้าราชการเกือบทั้งหมด ชั้นที่ติด
 ทางทิศใต้ของเมืองก็เป็นโรงทหารบกราบ ๕ และโรงเก็บเครื่องบิน ส่วน
 การเดินทางจากโคราชถึงพิมายมี ๒, เกวียน, และผู้นำทาง เหล่านี้
 เป็นสิ่งสำคัญที่เราจะไป เมื่อถึงสองสามปีมานี้ ค่าเช่ามาตวหนึ่งวันละ
 ๒ บาท มีอาหารเครื่องพร้อมและเกวียนเต็มหนึ่งค่าเช่าวันละ ๓ บาท ท่าน
 จะต้องเสียค่าผู้นำทางวันละ ๒ บาทเป็นราคาตายตัว ในการที่จะว่าจ้าง
 ถึงเหล่านักของไปหาผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งเขาจะยินดีช่วยเหลือนำ
 อย่างไม่ก็ตามทางที่สะดวก ควรไปขอความคุ้มครองที่ ๆ ทำการกงสุล
 ชาวเจ๊กคิดว่าควรหามา ๓ ตัวคนนำทางหนึ่งคน และเกวียนบรรทุก
 เเสบียงอาหารต่าง ๆ และเครื่องสรรพภาระสองเล่ม ก็พออย่างเต็มที่ใน
 การเดินทางแล้ว หนทางจากโคราชถึงพิมายนั้น (๑) เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๓
 มีถนนไปยาว ๕๖ กิโลเมตร ถ้าบนหลังม้าไม่มีธงเข้าของบรรทุกออกเลย
 อาจจะเดินได้ตลอดถนนในหนึ่งวัน แต่ชาวเจ๊กขอเตือนว่า ท่านควร
 เดินทางเป็นระยะๆ จึงจะสะดวกกว่า เพราะตามธรรมดาถนนหักพังเต็มที่

(๑) เดิมนั้นมีรถไฟเดินเลียบนครราชสีมาไปยังบุรีรัมย์แล้ว ผ่านตำบลท่าช้าง เราควร
 ลงที่ตรงนั้นแล้วเดินทางต่อไปถึงพิมาย ต่อไปกรมรถไฟจะตัดถนนถึงเมืองพิมายตรงสถานีใด
 สถานีหนึ่ง แล้วจัดให้มีรถขึ้นรถเดินรับส่งเพื่อให้สะดวกแก่ผู้ที่จะไปยังเมืองนี้

และจะไปถึงพม่ายเพียงสองวันครึ่งเท่านั้น ทนส์มมคิดว่าเราใต้เตรียม
 เครื่องเดินทางไว้พร้อมที่จะตั้งตนออกเดินทางแล้ว ก็ออกเดินทางจากที่
 พักเวลาย่าง (๒ ก.ท.) ขี่มาตามผู้นำทางไปจนกระทั่งเขาเขตกำแพง
 เมืองเก่า ทางประตูด้านประจิมทิศเรียกว่าประตูจอมพด (ชุมพด) ผ่าน
 ทิศลาดไปจนพบประตูด้านทักษิณ เรียกว่า ประตูชัยณรงค์ หรือ
 ประตู ที่ให้ชื่อว่าประตูชัยนั้น เพราะว่าค้ำพะจะต้องถูกนำออกนอกเมือง
 ทางประตูนี้ประตูเดียวเท่านั้น เป็นประเพณีขนบธรรมเนียมเดิมถกกันว่า ถ้า
 นำออกทางประตูอื่นจะเกิดการเสียดจัญไรอุปัทสนในเมือง แล้วเดินไป
 ตามทางหลวงหรือถนนหลวง ซึ่งเป็นถนนไประหว่างโคราช กับ บุรีรัมย์
 และได้ทำเครื่องหมายบอกเขตไว้ทุก ๆ ระยะ ๓๐ เส้น (๕๐๐ เมตร) ที่
 ศาลานอกห้อง (นกหงส์) จากโคราชไป ๓๒ กิโลเมตร เราควรหยุด
 พักรับประทานอาหารเล็กน้อย พอตักตอนบ่ายเราเดินไปได้อีก ๗ กิโลเมตร
 ก็จะถึงท่าช้าง เป็นท่าเรือเมืองโคราชมีหมู่บ้านและสถานที่ต่าง ๆ
 ราษฎรตั้งอยู่ตามแม่น้ำ ตรงตำบลเรืออาจเดินไปมาได้ ในบั้งหนึ่งเพียงสอง
 สามเดือนเท่านั้นเท่านั้นเราจะพบบ้านพัก ซึ่งเป็นของบริษัทเดินเรือในแม่น้ำ
 มุดใจไว้ ภาพภูมิพนประเทศระหว่างโคราชกับตำบลท่าช้าง เป็นที่โด่ง
 เด่นหมู่บ้านกับทุ่งอันกว้างใหญ่เสียดมาก แต่ระหว่างตำบลท่าช้างกับพม่าย
 เป็นป่าสูงทึบปกคลุมพันต้นเกือบทั้งหมด เราจะต้องผ่านไปตามป่าใหญ่
 ชื่อโคกหลวง ติดต่อกันด้านใต้ของทุ่งกาแดนอันกว้างใหญ่ มีทางเดิน

ด้้น ๆ จากแม่น้ำมุตไปทางทิศอุดรเรื่อยไป รวมติดต่อกันไปทางทิศประ-
 จิมของดงพระยาไฟ และทางทิศบูรพาจะติดต่อกับมณฑลอุบล ในป่าใหญ่
 อันทรงร่าง มีต้นท้าวหน้าสนใจอยู่เป็นจำนวนมาก เป็นต้นว่าเมืองเก่าๆ
 บางอย่างได้สร้างไว้เป็นรูปสี่เหลี่ยม บางอย่างก็เป็นวงแหวน แต่นั้นมัน
 เป็นอกเรื่องหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่สองเมื่อเราเข้ามาไปได้ ๓๓ กิโลเมตร หยุด
 พักที่หนองตายอยยแฉ้วเข้าไปพัก รับประทานอาหาร ที่ ไต้ต้น มะม่วง ในวัด
 ตอนบ่ายเมื่อเดินทางไปได้อีก ๓๓ กิโลเมตร จะพ้นเขตทางหลวงแล้ว
 ตัดไปทางทิศอีสานเพื่อให้ ใกล้เข้า หยุดพักที่บ้านหนองกระแซง แล้ว
 ควรรถทางเตนท์พักที่ริมหนองนอกวัด เวदानยังเหลือทางอยู่อีก ๓๓ กิโลเมตร
 แทนหนักถึงพมาย รุ่งขึ้นในตอนเช้าวันที่สามเดินทางผ่านไปในช่วง
 ดงป่าไผ่ ซึ่งมีอากาศตกละเอียด เหล่าฝูงนกป่าและไก่ฟ้าที่อาศัย ตกใจแตก
 หนีด้วยความกลัว และต่อไปอีกสักหน่อยจะพบสายโทรเลข ซึ่งจาก
 โคราซไปทางทิศบูรพาจนถึงอุบล เราเดินทางตามทางสายโทรเลขนี้ แต่
 ต่อมาไม่ช้านักก็ตัดตรงไปทางทิศอุดร แล้วข้ามสะพานไม้เก่า ๆ คร้าหุดาย
 สะพานซึ่งทอดข้ามลำธารเล็ก ๆ คราวนี้จะมองเห็นเมืองพมาย แล้วมี
 ไร่แกงและต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นสูงเป็นพืดไปแทบเต็มฟ้า เราเข้าทางประตู
 ปุชยคานท์ทิศทักษิณ อันสร้างด้วยหินทรายสูงพอที่จะให้ช้างซึ่งมักบอย
 บนหลังด้วยเดินลอดไปได้ ประตูนี้สร้างแบบเดียวกันกับประตูต่าง ๆ ใน
 นครหลวง เดินไปตามถนนยาวและตรงทั้งสี่ของฟาก ถนนมีบ้านและสวน

คนไม้ของราษฎรพนเมือง แลวรมถนกกมวดวาต่าง ๆ ที่มีได้มุงหวังก็
 มาก ผู้คนจะเห็นประตูด้านทิศตะวันตกที่จะเข้าไปข้างในกับชานดินอยู่
 ข้างหน้า ทางทิศเหนือจะเห็นสิ่งก่อสร้างไว้อย่างหนึ่งเรียกว่า พระคลัง
 ได้สร้างด้วยแผ่นหินทรายหรือศิลาแดง การสร้างนั้นเป็นความมุ่งหมาย
 ของพวกเขมรเดิมได้คิดขึ้น โดยมีได้เกี่ยวกับทางพุทธศาสนา อย่าเพื่อ
 เข้าไปในโบสถ์ทันที ควรจะมาเดินเวียนคดของโบราณรอบนอกตามถนน
 ซึ่งจะนำเราไปสู่แม่น้ำมุต บนตลิ่งสูงมีบ้านที่พักเดินทางเก่า ๆ อยู่ ซึ่ง
 เราจะต้องพักอาศัยอยู่ระหว่างที่แรมคนอยู่ในเมืองนี้

เมืองพมายสร้างขึ้นเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีกำแพงหินและคอนกรีต
 ใหญ่ล้อมรอบ กำแพงยาวประมาณ ๓-๕ กิโลเมตร มีประตูหินตามด้าน
 ทิศทิศตะวันตกทิศประจิมและทิศเหนือ แต่ทางด้านทิศบูรพานั้น ได้ถูกตั้งระนาบ
 ซึ่งไว้ใช้การต่าง ๆ พังทลายเสียแล้ว ด้ระนาบเรียกว่า ด้ระแปดง ทาง
 มุมกำแพงด้านทิศอุดรแก่ทิศพายัพ ได้ถูกกระแสน้ำในแม่น้ำเซาะทำลาย
 เสีย บนกำแพงหินสองข้างประตูด้านทิศตะวันตกและทางด้านทิศประจิมทั้ง
 บนกำแพงด้านทิศอุดรที่ยังเหลืออยู่อาจมองเห็นกำแพงหินบางแห่ง กำแพง
 หินเหล่านี้ดูเหมือนจะสร้างยังไม่สำเร็จ ภายนอกเมืองเป็นป่า พนดิน
 ระหว่างเมืองกับป่าทางทิศตะวันตก ได้ขุดเป็นคดองและตำธารเล็ก ๆ โดย
 ทิศตรงนเป็นทหัดม ทางน้ำไหลเรียกว่าน้ำเค็ม ซึ่งบางที่เป็นลำธารของ
 แม่น้ำมุต หรือบางทีมันอาจเป็นทางสายน้ำใหญ่นานมาแล้วก็ได้ เห็น

ได้ว่าแม้บางส่วนของในฤดูแดงแห้งมากที่สุดก็เคย ในฤดูฝนหน้าฝนเบียมจนแทบจะ
 เรียกว่า เมืองพม่ายเป็นเกาะ ทางนาบนบก ๆ เหล่าจะเซตงหลายชอบ
 อาศัยอยู่มาก และเป็นเกาะไม่ยากเลย ถึงแม้ว่าจะไปเอาใช้มันมาบ้าง
 วัดพม่ายตั้งอยู่ถัดจากศูนย์กลางของเมืองไปทางทิศอุดรหน่อยหนึ่ง พน
 ดินระหว่างกำแพงเมืองได้แบ่งเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ และมถนนผ่ากลาง
 ตรงระหว่างมุมตรงกันข้ามเป็นสี่เหลี่ยมให้เห็นได้ว่า เป็นแบบบ้านเมือง
 ของพวกเขมรศรีกรุงก่อน ส่วนเมืองที่เคยวนนเหมือนกับบ้านต๋นยางสูง ๆ
 และยังมีถนนมะขาม, ถนนมะม่วง, ถนนคาตอันต์ดวยงาม, และถนนมะพร้าว
 ต้องตามพดกวดแกว่งไปมาปกคลุมพนดินเป็นทรมเย็น ในที่ต่าง ๆ จะเห็น
 มีกระถางนา มีนาบริดท์ทงได้สะอาดดอยเต็มเบียม ชาวพม่ายเมืองเป็น
 ไทยโคราชโดยแท้จริง เป็นคนขยันขันแข็งและซื่อตรงต่อکارงาน มีฝีมือ
 ในการทอผ้าไหมอย่างประณีตและเป็นพอก ๆ ซึ่งจะเห็นในสถานที่ต่าง ๆ
 ทางบูรพาทิศของสยาม แม้ว่าเขาจะพูดภาษาไทยได้หลาย ๆ ซึ่งทำให้
 เห็นว่าเป็นคนโคราชกดี ผวเหนือทดาและกรยาทางสัน ตลอดจนชนบธรรมเนียม
 นิยมต่าง ๆ ก็ยังบ่งให้เห็นว่า พวกเขาดับเื่องมาจากบรรพบุรุษเขมร
 ซึ่งได้เป็นผู้สร้างวิมาย (พม่าย) และภายในเมืองนี้ยังมีคนบางคนซึ่งพูด
 ภาษาเขมรได้ จากทิศทักษิณของเมืองไปไม่กี่ ไม่นกก็เป็นอำเภอ ตำบล
 นางรองเป็นที ๆ พวกเขมรออาศัยอยู่

รอบ ๆ วิหาร หรือ ปะชนียสถานนั้น เป็นกำแพงสองชั้น กว้อย
 กำแพงชั้นนอกประกอบเป็นกำแพงหินสูงราว ๓-๔ เมตร ได้สร้างเป็น

รูปสี่เหลี่ยมแต่ละด้านยกยงบรรจบกันโดยบังเอิญ มีประตูเข้าออกดีประตู
 โดดร้างขึ้นเป็นรูปกากบาทเมื่อมองตามแปลน คอมประตูตรงกันในด้าน
 ตรงกันข้ามอันทราบได้คือว่า ทำขึ้นโดยฝีมือของพวกสร้างวัดชาวเขมร
 เสียใจอยู่สักหน่อยว่ามีอยู่ตามประตูซึ่งชำรุดเสียมาก จะเข้าออกนั้นไม่ได้
 ประตูด้านทางทิศทักษิณประตูเดียวเท่านั้นที่ยังบริบูรณ์อยู่ ที่เนินบันได
 มีรูปสิงโตและพระยานาคตั้งอยู่เป็นแถวตลอดไป จนถึงประตูทิศทักษิณ
 ภายในมีห้องแคบ ๆ สี่ห้อง บนด้านหน้าเส้าทางสองกตางทางจะเห็น
 จารึกไว้ด้วยอักษรเขมร เมื่อเข้าไปในประตูนี้แล้วเราก็ได้เข้ามาภายใน
 ดานชั้นแรกหรือชั้นนอกแล้ว ข้างหน้าตรงนั้นในระหว่างหมุดไม้ใหญ่
 เก้าแฉกจะเห็นปราสาทสูงงามขึ้นไปตามปราสาทมีระเบียงล้อมรอบ พอ
 เราได้เห็นภาพนั้นจะทำให้หัวใจเต็มไปด้วยความปลื้มปิติที่จริงใน
 ประเทศสยามหาที่สวยงามกว่าที่ตรงนี้ไม่มีอีกแล้ว ก่อนที่จะเข้าไปยังที่
 วิหารสถานนี้ ควรจะเที่ยวตรวจดูรอบ ๆ ระเบียงทางสี่ด้านเสียก่อน เรา
 ตั้งเกิดศรัทธาที่ โดด ๆ ซึ่งอยู่ทางทิศบูรพาของประตูทิศทักษิณ จะเห็น
 มีแท่นดำ ๆ แต่ละแท่น ทบหนมเทวรูปหินเป็นรูปหรือ พระขนาดใหญ่กว่า
 คนธรรมดาตั้งอยู่ คือ รูปหรือ (พระนารายณ์) กับ รูปพระ (พระ
 อิศวร) รวมกันเป็นรูปเดียว เป็นที่เคารพนับถือกราบไหว้ในครั้งโบราณ
 และอกรูปหนึ่งก็เป็นรูปพระ หรือ พระ เหมือนกัน ตั้งอยู่ข้างถนนสูงกว่า
 พนักดิน ที่จะไปจากประตูด้านใต้จนถึงปราสาทกตาง

ดองข้าง ปราสาท นข้างทิศบูรพา และ ประจิมมี โบสถ์ พระพุทธรูป
 ศาสนาราม ซึ่งไทยแต่ครั้งเดิมได้สร้างด้วยหินที่ไต่ยกเอามาจากเทวสถาน
 เก่า ๆ ของเขมร ใกล้วิหารซึ่งอยู่ทางทิศประจิมของปราสาทจะเห็นคอก
 อยู่สองห้องก่อด้วยหินทราย ทำนายพันตรี ดุเนท เดอร์ตายองควแอร์
 ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องเมืองพม่ายว่า คอกห้องหนึ่งสำหรับประทับ
 พักแรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับข้าราชการบริพารฝ่ายหน้า และ
 อีกห้องหนึ่งสำหรับที่พักของเสนาบดีนางสนมกำนัลฝ่ายใน ในเวลาที่
 เสด็จไปทรงนมัสการพอบเป็นเคาทนาเชือกถือได้

ส่วนโบสถ์วัดแบบพระพุทธรูปศาสนาหลัง ซึ่งอยู่ ทางทิศ อีสานของ
 ปราสาทนี้ ตามที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพได้ดำรัส
 ว่า (กรมหมื่นเทพพิพิธ) ผู้ซึ่งได้ตั้งตัวจนครอบครองเมืองพม่ายอยู่
 ชั่วขณะหนึ่งนั้น เป็นผู้สร้างในระหว่างที่ยังไม่มีใครปกครอง ภายหลัง
 เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ภายในด้านชั้นนอกกระหว่างมุม
 เฉียงรอบด้านภายในและกำแพงภายนอก มีสระสี่เหลี่ยมใหญ่และตึกทั้ง
 ดีสระๆ เหล่านี้เวตาปรกคิมักมีน้ำใสสะอาดซึ่งราษฎรใช้รับประทานเครื่อง
 ใช้ต่าง ๆ ที่เอามาใช้ ในการ ก่อสร้าง คงจะได้ขุด เอามาจาก สระเหล่านี้
 เพราะตรงเมืองพม่ายเอง และเกือบทั้งหมดมณฑลนครราชสีมาพนดิน
 โดยมากล้วนแต่ประกอบด้วยดินเหนียวสีแดงหรือหินทรายสีแดง ซึ่งเป็น
 ดินที่พวกเขมรครั้งก่อน เอามาสร้างเทวสถานใหญ่ ๆ ที่สง่างามของ

ได้สร้างตำราเรขาคณิตฉบับบริบูรณ์ใน พ.ศ. ๑๖๕๑ แล้วคัดกราชในจารึกนบน
 เครื่องช่วยให้รู้ศักราชที่สร้างนครวัด ซึ่งยังไม่สู้แน่นนอนเสียเลย การพบ
 อักษรจารึกทั้งสองแห่ง (ได้รับโดยข้าพเจ้า เมื่อข้าพเจ้ากับนายช่าง
 อาร์เบตส์อัมม์ และ นายเจ.เจ. แมคเบซ ไปยังเมืองพม่าย เมื่อเดือน
 ธันวาคมปี พ.ศ. ๒๔๖๓) ทำให้สามารถที่จะพิสูจน์ว่า พระเจ้าบรม
 วิชาญโลก เป็นองค์เดียวกับกษัตริย์วรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๕-๑๗๐๕)
 และได้จัดสร้างนครวัดในราว พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๗๕๐ หากข้าพเจ้าจะกล่าว
 ว่าข้าพเจ้าคงจะพบศิลาจารึกทั้งสองน บางทีข้าพเจ้าอาจจะผิดไปได้เพราะ
 ว่าท่านนายพันตรีแอโมเนียชาวฝรั่งเศสผู้มชอได้ขุดในการขุดค้นโบราณวัตถุ
 ได้พบศิลาจารึกถึงสามหลัก เมื่อท่านไปยังเมืองพม่ายในปี พ.ศ. ๒๔๓๓
 แต่กระดาศแบบพิมพ์ดอกกรอยอักษรศิลาจารึกของท่านทำหายมาก จน
 ไม่ชัดเจนยากที่จะอ่านได้ การกดแบบรอยศิลาทำในระหว่างที่ข้าพเจ้า
 ไปในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ ก็ยังไม่ชัด จนกระทั่งท่านศาสตราจารย์ ยอร์ช
 เซเดต์ ได้พยายามอ่านและแปลเนื้อเรื่องได้ (ดูคำอธิบายของท่าน
 หน้า ๓๐) เมื่อนายพันตรี แอด. เดอตาเยอง คิวแอร์ ไปเที่ยวหาโบราณ
 วัตถุเขาไม่ได้พบศิลาจารึกหลักเดียว และดูเหมือนเขาไม่เคยเชื่อด้วย
 ทีเดียวว่า จะมีศิลาจารึกอยู่ หวังได้ว่า ถ้าได้แบบกรอยอักษรทุก
 หลักศิลาจารึกทั้ง ๕ ในไม่ช้าท่านผู้ชำนาญคงจะสามารถแปลและเรียบ-
 เรียงเรื่องราวได้ละเอียดทั้งหมด

คราวนั้นเรามาอยู่ที่สถานภายในที่ลุดตรงหน้าปราสาททั้งสาม
 ตั้งเกิดคิดว่าได้สร้างเป็นสองแถว ปราสาท ๒ หลังคู่อยู่ในแถวหน้า
 ปราสาททั้งสามเป็นปราสาทใหญ่อยู่ในแถวหลัง ปราสาทสองหลังข้างหน้า
 รู้สึกว่าได้สร้างไว้แก่แก่แต่โบราณมากกว่าปราสาทใหญ่ที่สาม เพราะ
 สร้างด้วยศิลาแดงขรุขระชนิดหนึ่ง หงมี โคตบแต่งขัดเกดาข้างนอกให้
 เรียบร้อย ขณะนั้นปราสาททางทิศประจิมได้ว่างเปล่าอยู่ภายในไม่มีอะไร
 เดย แต่ปราสาทที่อยู่ทางทิศบูรพาไม่เป็นเช่นนั้นเลย ภายในมีรูปบุรุษ
 สลักไว้อย่างสวยงามขนาดโตกว่าคนธรรมดาที่ตั้งอยู่ในที่นั่ง รูปนี้สลัก
 ด้วยหินซึ่งมีสีเขียวแก่จัดจัดจนเป็นเงาคายหินอ่อน รูปบุรุษหินสลักนี้
 รูปทรงสั้นฐานแต่คงว่าเป็นผู้มีอำนาจมากแต่หน้าพิศมาก แต่เค้า
 หน้าเป็นคนดี อันแต่คงให้เห็นว่าผู้สลักมีความชำนาญมาก ชาวเจ้ากต
 จะกล่าวได้ว่า รูปหินสลักนี้เปรียบได้กับรูปสลักต่าง ๆ ในประเทศกรีก
 ครีกก่อน รูปนี้สวยงามมากแต่แขนกับคอได้หักเสียแล้ว และจมูกก็ค่อน
 ข้างจะชำรุดไปบ้าง นอกจากนัยคงบริบูรณ์อยู่ ทางขวาของรูป
 บุรุษหินสลักนี้จะเห็นรูปสตรีหินสลักกาดังนั่งอยู่ในท่าคุกเข่าตั้งอยู่ การ
 สลักรูปนี้ก็นับว่าสวยงามดีมากเหมือนกัน แต่คือนบหน้าศีรษะ คอ ได้หักเสีย
 แล้ว ที่เอามาซ่อมแทนไว้หน้าไม้ ไซ้ของเดิมมันออกจะโตกว่าส่วนเป็นจริง
 ไป ชาวพดเมืองในพิมายเชื่อกันว่ารูปบุรุษสตรีหินสลักนี้คือรูปท้าว
 พรหมทศเจาเมืองพิมาย และนางอรพินเป็นหญิงที่สวยงามอย่างเลิศเป็น

ไปทุกทิศทุกทางจากนครหลวงพระบางและเวียงจันทน์ ทางภาคทักษิณพื้น
 แม่น้ำโขง และตามแคว้นของมณฑลใหญ่ทั้งสี่ในภาคอุดรของสยาม)
 ปราสาทหินได้สร้างด้วยหินทราย ซึ่งมีสีแดงหรือเหลืองเทาอย่างสวยงาม
 มาก เมื่อได้ทองแดงพระอาทิตย์ในเวดากดาววัน ทำให้สีนั้นกระจายพร่า
 ออกไปมีสีจาง ๆ ในเวดาพระอาทิตย์ชนกับพระอาทิตย์ตก ช่างนำคดียิ่งนัก
 ยิ่งตกเวดากดาวคนเดือนหงาย พระจันทร์ฉายแสงรัศมีมาตองเป็นแสง
 ประกายระวาววาว ยิ่งดูเป็นภาพที่สวยงามวิจิตรตระการตาอย่างน่า
 พิศวง บันยอดของปราสาทเก่าก่อนนี้ ได้ทำเป็นดอกบัวแต่เดิยวัน
 เห็นแต่อิฐ ในหนังสือเที่ยวตามทางรถไฟเมืองนครราชสีมา พระเจ้า
 บรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า กรมหมื่นเทพพิพิธ
 เป็นองค์เดียวกนกหิน ได้สร้างวิหารทางด้านทิศพายัพของเทวสถาน ดังได้
 กล่าวมาแล้วในข้างต้น ทั้งคอยพยายามปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมปราสาท
 ซึ่งจะเห็นในตออบางแห่งได้ซ่อมปะไว้ด้วยปูนเป็นต้น มีประตูสี่ประตู มี
 ชุมประตูอยู่ข้างหน้าทางสี่ประตู ประตูทางทิศทักษิณเป็นประตูใหญ่ที่สุด
 ชุมประตูยื่นออกไปข้างหน้ายาวมาก (ตามภาษาฝรั่งเรียกว่า Avant
 corps) กรอบประตูทุก ๆ ประตูได้แกะสลักเป็นลวดลายดอกไม้และรูป
 นางอัปสรพื่อนรำอย่างสวยงามยิ่ง กระจงมกตางภายในเดยวันเป็นทวาง
 เปตา บัจจุบันนี้เป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรบาท แต่ก่อนคงจะมีพระ
 พุทธรูปอย่างไม้ทองดงสัย เพราะตามลายประกอบลวดนบประตู (Lintel)

ทรงสมรูปพระพุทธรูประวัด เนื่องด้วยเหตุนี้ ท่านเจ้าศัตราจารย์ ยอร์ช. เซเคิล. ได้มีความกรุณาบรรยายไว้ดังต่อไปนี้

บนตายประกอบส่วนบนกรอบประตูด้านทางทิศทักษิณคือนาย
 นอก (ครึ่งหนึ่งตอนข้างบนตายประกอบได้หักพังเสียแล้ว) มีรูปพระ
 พุทธเจ้ากำลังมาธอยู่ที่โคนโพธิ์ พระองค์ทรงยกพระหัตถ์ขวาเป็นท่า
 กวักเรียกพระธรรมมาเป็นพยาน ใครรูปพระองค์จะเห็นพวกพระยามาร
 พร้อมด้วยเหล่าหัตถานิก และพวกสมบัติจารย์ราชสหัสห้วงผจญพระ
 พุทธเจ้า รูปที่เห็นนี้แสดงถึงพุทธประวัติปาง ๑ (เรื่องปฐมสมโพธิตอน
 มารวิชัย) คือปางพระพุทธองค์ทรงชนะพวกมารหรือมารวิชัย ในท่าม
 กตางตายประกอบส่วนบนประตูด้านบูรพาทิศ จะเห็นเทวดาองค์หนึ่งมี ๘
 กรและ ๓ หรือ ๔ พกศร พ่อนำอยู่บนร่างอศพัลสองตัว ซึ่งนอนอยู่บน
 หนึ่งข้างแผ่นหนึ่ง ในพระพุทธรูปศาสนา (ฝ่ายมหายาน) มีเทวดาองค์หนึ่ง
 มีลักษณะการเหมือนนกรูปนอกจากจำนวนแขนเท่านั้น เทวดาองค์นั้น
 ชื่อสังวร ดูหนังสือของมิดเตอร์เกตซ์ชื่อ (The God of Northern
 Buddhism หน้า ๑๒๗)^(๑) ผู้แต่งหนังสือเล่มนี้กล่าวว่า เทวดาองค์นี้มี
 ๘ ศีรษะ... และมีกร ๑๒ กร กรเต็มกรหนึ่งไขว่ไว้ในท่าช่อ วิชกรหม
 การมฤตา ดังเช่นรูปนกรูปบนข้างหนึ่งข้างแผ่นหนึ่งคลุมหลังไว้จนมิด...
 ยนอนอยู่ทางซ้ายบนรูปเปิดอัยกายของสัตว์ และทางเบื้องขวาเหยียบบน

๑. คำอธิบายเทวรูปสังวรข้างท้าย

บรม แต่เทวรูปตั้งวางของคนนภายนอกประเทศชิบิต และประเทศจีนไม่
 มีใครนับถือ ข้าพเจ้าจึงยังตั้งรูปบนด้ายประกอบส่วนบนประตูด่าน
 บูรพาทิศจะเป็นเทวดาองค์อื่น ข้าพเจ้ามาระหุกคิดจนแก่ตัวเองว่า ถ้า
 ไม่ใช่ตั้งวางรูปนั้นจะเป็นรูปของพระเจ้าไตรโลกวิชัยบ้างแต่ เพราะที่เทวดา
 องค์นมแฉง อยู่ในจารึกซึ่งอยู่ทางประตูด้านทิศทักษิณ พระเจ้าไตรโลกวิชัย
 องค์นม ๕ พกตร์ ๘ กร (ตรงกับจำนวนแขนในภาพ) ท่านพื่อนรำ
 อยู่บนร่างของศีวะ (อิศวร) และปรวดี (นางอุม่า กรข้างล่างที่สุดของ
 ท่านต้องกรกำลังอยู่ในท่า อธิษฐานกรรมมฤตา ดุหน่งต่อของฟเชอร์
 (Etude sur l' iconographie douddhique de l' Inde ภาค ๒ หน้า ๕๘)^๑
 ช่างโกตติมาก แต่ส่วนหนึ่งช่างไม้ได้ก่ตัวถึงเคย ถึงกระนั้นกตราษฎร
 ครังโบราณในอินเดียและเกาะชวาเคารพนับถือไตรโลกวิชัย และมีชื่อ
 ปรากฏอยู่ในจารึก เพราะเหตุที่กล่าวมานั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่ารูปบนด้าย
 ประกอบ ส่วนบนประตูด่านบูรพาทิศคงจะเป็นเทวรูป ๆ ไตรโลกวิชัยแน่
 ทางซ้ายและทางขวาของเทวรูปไตรโลกวิชัย ดังเห็นมีภาพเป็นต้อง
 แฉง แฉงบนเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้านั่งอยู่ แฉงล่างเป็นรูปเหล่านางอัปสร
 กำลังพื่อนรำ รูปที่ ๓ เป็นภาพแฉงตั้งอยู่บนด้ายประกอบส่วนบนประตูด่าน
 ด้านทิศอุดรเป็นรูปหนัสถกของพระผู้เป็นเจ้าองค์หนึ่ง กำลังนั่งอยู่ใน
 ปราสาทหลังหนึ่ง ซึ่งมีนรชนต่าง ๆ กำลังเข้ามาบูชา รูปพระผู้เป็นเจ้า
 สถกน ไฉนงอยู่บนพระยานาคและส่วนมงกุฎห้อยต่างหระยา ๆ ด ๆ รูป

๑. คู่มืออธิบายเทวรูปไตรโลกวิชัยข้างท้าย

คล้ายคลึงไปทางวิษณุมากกว่าศิวะ แต่รูปซึ่งกำลังนั่งอยู่บนพระยานาค
 ก็คือรูปพระพุทธเจ้าอย่างไม่ต้องสงสัย เป็นรูปฝ่ายมหายาน ซึ่งโดยมาก
 มักแสดงเครื่องประดับเต็มทศ ^{๕๕} ดูหนังสือของมิดเดอเวกคชอ (The
 Gods of Northern Buddhism หน้า ๓) ^{๕๖} คราวนี้มาดทประตุดัดท้าย
 ด้านประจิมทิศ บนตายประกอบส่วนบนกรอบประตจะเห็นมีรูปหินสลัก
 ของพระพุทธเจ้าทรงเครื่องฉลองพระองค์เต็มทศ กำลังอยู่ในท่ายืน ซึ่ง
 บัจจุบันนเรียกกันว่า **พระเจ้าทรงเครื่อง** ทราบกันอยู่แต่เดิกว่ารูป
 หินสลักเหล่านี้แสดงเป็นพระพุทธเจ้าถึงกษัตราธิราช หรือกษัตริย์ของ
 กษัตริย์ทั้งหลายในนิทานมหาชมพู หรือชมพูบดีศัตรี ดูหัวข้อย่อหน้า ๓๘
 ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐
 มาตราว่ารูปตอนนั้นแสดงเป็นเรื่องโดยแท้จริงแล้ว ข้าพเจ้าคิดว่า
 พระเจ้าชมพูบดีและเหล่าข้าราชการบริพารของพระองค์ ก็พอจะเห็นในแถวบน
 ของรูปภาพข้างซ้ายของพระพุทธเจ้า ทางข้างขวาแถวล่าง (ของนางระ-
 บ้าและนักศรัยาค) ก็คงจะเห็นราชวงษ์ของพระองค์ บางทีจะแสดงถึงความ
 เพลิดเพลินในทางโลกีย์ ในอุทยานของพระเจ้าชมพูบดี ซึ่งพระองค์หลง
 ระวังอยู่ก่อนที่ ได้ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าก็เป็นได้

ทางด้านเหนือของปราสาทหลังกลางคงสร้างเป็นรูปเดียวกับทาง
 ด้านใต้ โดยได้ทำเป็นประตู ๒ ชั้น แต่เฉพาะข้างบนตายประกอบ ส่วน
 บนกรอบประตูด้านเหนือตอนชั้นใน ยังมีภาพตายจำหลักแสดงอยู่อกคอ

๑. ดูคำอธิบาย ตอนอาทิพุทธ ข้างท้าย

ตอนกลางของภาพตายจำกัดกัมรูปพระผู้เป็นเจ้า (พระพรหม) มีเศียร
 ๔ กร ตามปรกติกขางขวาของพระองค์วางอยู่บนพระเพลา ส่วนกร
 ซ้ายทรงถือระฆัง และกรพิเศษอีก ๒ กรนั้น อยู่เปล่า ๆ มิได้ทรงถือ
 อาวุธอะไรไว้เลย ข้าพเจ้าเห็นวารูปพระผู้เป็นเจ้ารูปนาค “วิริสดี”
 คือเป็นพระพุทธรูปประธานแก่กาดหรืออาทพุทธรูป ตามคำอธิบายของ
 มิสเตอร์เกดตี ในหนังสือชื่อว่า “เดอกอดออฟนอร์ทเซิร์นบูดดิซึม”
 (The Gods of Northern Buddhism) พระพุทธรูปปางนี้จะต้องมีอาวุธ
 วิเศษต่าง ๆ แสดงให้ปรากฏ แต่ที่วารูปตายจำกัดกอนันมิ ได้แสดงอาวุธ
 วิเศษอันใด แต่ก็ยังไม่ทำให้เราเห็นว่าตายจำกัดกอนันมิใช่พระผู้เป็นเจ้า
 ของคนโดยแท้ เพราะลักษณะการอย่างอื่นของพระองค์ อย่างอื่นอันน่า
 เชื่อถือว่าไฉนยังมีอยู่พร้อมบริบูรณ์ ตายจำกัดกอนันมิได้แบ่งออกเป็น ๒
 ชั้น (ตอน) ตอนบนเป็นรูปพระผู้เป็นเจ้ากำลังสมาธิอยู่ตามช่อง ๆ หิน
 ทงข้างซ้ายและข้างขวาของพระผู้เป็นเจ้าองค์กลาง ตอนล่างจะเห็นนาง
 อปัสร์พอนร่าอยู่ ๘ นางข้างละ ๔ นาง ไต่บันดังกทพระผู้เป็นเจ้าประทับ
 อยู่จะเห็นบัญญัติลักษณะเทวบุตร ถือไม้กระบองเป็นอาวุธอยู่ ๕ เทวบุตร
 บางทอาจจะหมายถึงชยานพุทธรูปทงห้า ส่วนข้างบนนั้นเชื่อว่าพระผู้เป็น
 เจ้าประทับอยู่เป็นประธานตามแบบฝ่ายมหายาน

การสร้างส่วนบนของปราสาท ซึ่งอยู่บนเส้าทักษ์ถือเป็นรูปดีเหตยม
 ๔ เข้าไปในฝาผนังให้ยื่นออกมาหน่อยหนึ่งตรง ทิศของกำแพงฝาผนังแต่ละ

สดักถวดตายได้ การทำเช่นนี้เมื่อสำเร็จแล้วแต่ด้วยงามยิ่งนัก แต่ที่แรก
 ต้องค่อย ๆ ก่อให้สูงขึ้นทีละน้อย ๆ เบนคน ๆ จนกระทั่ง ถึงยอดคดตายกับ
 รูปปาดะมิตของอียิปต์ฉะนั้น เมื่อทำสำเร็จแล้วตามคน ๆ เหล่านี้ มเครื่อง
 ประดับ ส่วนบนเป็นแบบรูปหินเหมือนกับใบเสมา แล้วสดักเป็นรูปฤษ
 หรือรูปพระยานาคหลายหัว รูปเหล่านี้เราจะเห็นมันยังคงอยู่ตเดิม และ
 โดยที่สดักตามด้านทั้งสี่ของปราสาทนั้น และตามซุ้มประตูใหญ่ ๆ จะเห็น
 รูปพระยาครุฑคอกพาหนะของพระวิษณุคิตอยู่

คัดถวดสุดท้ายที่จะกล่าวนคอกหออพระสมุท หรือทเกบส์รพดัมบัต
 ต่าง ๆ สร้างไว้เป็นรูป สี่เหลี่ยมผืนผ้า ยาวหัวและท้าย จุดทิศบูรพา กับทิศ
 ประจิม และทางทิศประจิมได้บังหน้าซุ้มประตูของปราสาทหลังใหญ่ด้าน
 ทิศใต้ คัดถวดนี้เวदानได้พังถมตตายลงหมดแล้ว ทถวนนคองเหตุอแต่
 ทรากกองอิฐและหินปะปนระเกะระกะอยู่เท่านั้น ตามพื้นดินแถวคกรางน
 มีหินสดักรูปต่าง ๆ หักถ่นตงมาจาก ถ้วนต่าง ๆ ของปราสาท หลังใหญ่
 ช็อกเกถถอนถ่นไป ในระหว่างคองหินเหล่านี้มีตายประกอบถ้วนบถรอบ
 ประศุดักเป็นรูปต่าง ๆ ปนอยู่ด้วย เช่นสดักเป็นรูปรบถนระหว่างพวก
 พาดและศักรพด้วยคณชนและหน้าไม้เป็นอาวุธ พดศักถวนแต่ชายนถกรรจ
 และวณรอนถนถาคัก พร้อมด้วยรถขถ่าหรับสัประยถชถงคราม คอถอน
 เรอถนยถอนเดยถที่เราถูกถนอยู่ถแต่เรยถกวาเรอถรามเกยถถถ ซึ่งยถคองเขา
 มาถอถงวถถถนอยู่ถในถหมู่ถพวกถถครเขมร, ถถครชวา, และถถครไทยถนถทุกถวัน

หรือมีรูปพระอินทรกำลังนั่งอยู่บนหัวช้างสามหัว อดตอนหนึ่งเป็น
 รูปพระผู้เป็นเจ้ายกกำลังประทับอยู่บนหัวราหูตัวใหญ่อันน่ากลัว จนกระทั่ง
 พวกรูปสัตว์ถึง โศดะสัตว์อื่น ๆ อึกกองเป็นแถวไป ณ ที่นั้นสำหรับ
 ผู้เอาใจได้ในทางมุตเหตุจะได้ทราบเรื่องราวพิสดารต่าง ๆ และจะยัง
 ความพอใจทั้งประโยชน์ให้บังเกิดแก่ผู้ ทรกววิชาศัลย และ วิชาโบราณ วัตถุ
 ภายนอกเป็นอันมาก เมื่อถึงเหตุจะได้เห็นว่าตามพินหน้าของถานภายใน
 ทัตถุ ณ กาดมัจจุบหมม ไตทงร่องรอยแบบเดิมไว้โดยแม่แต่น้อย โดย
 ความระวัง รักษา ของท่านนายอำเภอ แต่ก่อนนี้ ได้คอยหมั้นเอาดิน ทกตบ
 หนายูขางบนออกจนถึงฐานคองหน้า ทางทิศอุดรของปราสาทหลังใหญ่
 จึงได้แต่เห็นตามพินที่ปิดด้วยศิลาแผ่น ซึ่งบดินกยงคงบริบูรณ์โดยอยู่แต่ให้
 ผู้ได้เห็นความเหลือมกนของพินดินกับประตูในเมื่อเข้าไปใกล้ประตู

ภายนอกวัด ระหว่างแม่หนักบดินคองทางทิศอุดรของวัดเป็นท
 ติงของโรงเรียนประชาบาลชื่อว่า โรงเรียนกตโน ที่บนระเบียงโรงเรียน
 แต่ก่อนจะเห็นเป็นทละสมสรพโบราณวัตถุที่น่าดูน่าสนใจ วางกองไว้เป็น
 อันมาก เป็นคณวารูปหินสลักพระศิวะ (อิศวร) มีตกรกำลังยืนสวม
 เครื่องประดับพระเศียรด้วย และรูปหินสลักพระวิษณุสวมมงกุฎมัสกร
 กำลังอยู่ในทายน รูปสลักทงสองนมขนาดเท่าคนธรรมดา และถึงมาตร
 ว่าพระกรทงสองจะหักเดี่ยวแต่กยงแต่ดงาม พระเศียรของท้าวพรหมทัต
 และนางอรพินทได้กดาวมาแต่ก ไตเก็บรวบรวมไว้ ณ ที่นั้นเหมือนกัน และ

ยังมีศีรษะ สัตว์ชนิดต่าง ๆ รวมอยู่ด้วย ออกศีรษะหนึ่ง เป็นด้าม ศีรษะ ด้วยกัน
 เดียวรูปหินสลักต่าง ๆ ซึ่งเก็บไว้ในโรงเรียนกวดโนนั้น ได้ย้ายไปเก็บ
 ไว้ในปราสาทอันเป็นบุษนียสถานหลังใหญ่หมดแล้ว พวกเหล่านี้เป็น
 คนว่า รูปพระศิวะหินสลักต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ที่พระเศียรยังบริบูรณ์
 คืออยู่ กร (ซึ่งแต่แรกมี ๔ กร) ได้หักไปสิ้น เช่นเดียวกับพระบาทของ
 พระองค์ กับรูปนางดาวซึ่งแต่ก่อนเป็นรูปสลักทึบดงาม เดียวกับ
 เหลือแต่ส่วนที่อ่อนตัวเท่านั้น หัว, มือ, ขา, ได้หักหายไปสิ้นแล้ว นอก
 จากนี้ ได้สูญหายไปเกือบหมด เช่นพวกปะแจกันหินสลักเป็นต้น ฯลฯ

(ศีรษะหินสลักตามนพรอมทั้งเศียรหินสลัก ซึ่งกระจายอยู่ใน
 ปราสาทหลังทางบูรพาทิศเหล่านี้ ดูเหมือนว่าเดิมทีจะเป็นรูปสลัก ซึ่ง
 แต่แรกอยู่ในปราสาททางทิศประจิม แต่บัดนี้ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว)

ด้วยสามโบราณ ๆ บางชนิด และเครื่องปั้น อย่างชนิด ที่เรียกว่า ไหขา
 ซึ่งมีรูปลักษณะอันฐานสูงหรือยาวคล้ายกับแจกัน ก็ให้เห็นปนอยู่ใน
 พวกเหล่านี้ด้วยเป็นจำนวนมาก แต่สังเกตเห็นอย่างที่สุดคือ
 รูปหินสลักสัตว์อันสวยงามประณีตรูปหนึ่งกำลังอยู่ในท่ายืน นุ่งผ้าชั้น
 สวมสังวาลและมงกุฎอยู่บนศีรษะ นาสักโค้งเป็นจะงอยรับกับใบหน้าและ
 ริมฝีปากอมยิ้มละไม เต็มไปด้วยความสำราญอย่างยั่วยวน รูปหินสลักนี้
 เรียกว่า นางดาว ไซเรียกตามชื่อของสถานที่เดิมอันเรียกว่า โคกดาว
 ซึ่งอยู่ถัดไปราว ๕๐ กิโลเมตร ทางทิศอีสานของพิมาย ชาวเจ้าเชื้อโต

ว่า ไม่มีหลักฐานใดๆ เลย ที่จะเห็นได้ว่า มีมนุษย์สถานตรงนั้น อัน
 เป็นทางสายน้ำไหลตลงสู่แม่น้ำมุตเรียกว่า แหตมปตายมาต รูปหินสลัก
 นางดาวนู เป็นรูปที่มาอยู่อย่างโดดเดี่ยวในบ้าน และอยู่ไกลจากหมู่บ้าน
 ชน ก่อนนั้นเวดากตางคนเดือนหงายพวกดาวหนุ่มๆ มักจะมาเยี่ยมและ
 ร้องเพลง (หมอลำ) ซึ่งประชุมเล่นแคนของพวกเขา และร้องเกยวกัน
 ให้รูปสลักนพวง แต่ได้บังเกิดการล้มตายกันชนในหมู่บ้านขณะร้องเพลง
 น้อยๆ โดยมีได้ระวังรักษา คือพวกหนุ่มๆ เหล่านั้น ไปประชุมร้องรำ
 ทำเพลง และพากันกลับมายังเคหะสถานของตนคราวใด ก็มาเป็นไข้บ้า
 ตาย ทุกๆ คราวไป พวกสตรีดาวรุ่นๆ สาว ที่มีใจอิจฉาริษยาหึงหวง
 และคอยจองเวรต่างๆ ได้บอกกับผู้ใหญ่ ให้พากันอพยพย้ายเคหะสถาน
 ห่างออกไปทางทิศบูรพาพื้นเขตอันขมขื่น และเล่นหัดใจของนางดาว
 แล้วในที่สุด นายอำเภอได้นำเอารูปสลักนั้นมาไว้ในพิมาย ยิ่งที่สระส้ม
 โบราณวัดทุกถกจนนี้ ทั้งดูเหมือนว่าอำนาจแห่งความเล่นหัดดุคดีสูญ
 หายหมดสิ้นไปแล้ว ชื่อดาวเดือนให้หวดระตักถึงตะไคว อันเป็นชื่อเก่าของ
 เมืองดพบุรีตามจารึก ชื่อนี้อาจจะเป็นชื่อที่เกี่ยวข้องในพงศาวดารบาง
 ตอน ที่เนื่องกับเมืองเขมรกรุงโบราณ ซึ่งเก่าแก่กว่าเมืองพิมายเอง
 ชาวเจ้าเดยรวมกตาวถึงของประหัดาคหน้าคู่นั้นๆ อีก ซึ่งอยู่ใกล้กับพิมาย

นี้ แฉวเรือชนไปตามตำแม่ นามุดราวครึ่งชวงนาฬิกาจะถึง ทนหมคน
 ไทรใหญ่ชนปกคลุมต่างอย่างสวยงาม ณ บนฝั่งซ้ายของแม่ นามุด คับ
 ไทรนี้เรียกว่า คับไทรงาม ถ้ามองดูแต่ไกลจะเห็นเป็นเหมือนพุ่มกระโจม
 ใหญ่ๆ สีเขียวและเชือกกันว่า ทตรงไทรนี้ ไทรใหญ่นี้ สามารถที่จะเป็นท
 พักกองทัพได้ตั้งกองทัพ เมื่อสมเด็จพระพันปีหลวงเสด็จพระราชดำ
 เนินประพาสพิมาย ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ก็ได้ทรงประทับ ณ ทตรงนี้.

ก่อนที่จะอวดานเรื่องนี้ ข้าพเจ้าใคร่ขอกล่าวเรื่องบางตอนที่เกี่ยวข้อง
 แก่พงศาวดารสักเล็กน้อยก่อน เพื่อจะได้เป็นหัวข้อพศุจน์ อันเป็นประ
 โยชน์สำหรับพิมายนี้ ตามที่ใดเห็นจากจารึกต่างๆ แน่นอนทเดียว เมือง
 นี้ได้เคยเป็นเมืองหลวงของมณฑลใหญ่มณฑลโตมณฑลหนึ่ง หรือมี
 ฉะนั้นเป็นราชธานีใหญ่ๆ ซึ่งชนแก่นครเขมรราว เมื่อ ปี พ.ศ. ๑๖๔๓
 บางที่จะก่อนนมาหลายศตวรรษแล้วก็ได้ ทงยังทำให้ควรเชื่อได้ว่า พิมาย
 เป็นเมืองที่เก่าโบราณที่สุดของเขมร ซึ่งเมื่อราว พ.ศ. ๑๑๔๓ เขมรได้
 เมื่ออำนาจปกครองตามตมแม่ นามุดทั้งหมด ก่อนที่พวกญกมาปราบ
 ปราบได้ชัยชนะแก่พวกพูนนี้ คือเป็นประเทศเขมรครั้งสุดท้ายในปัจจุบัน
 นี้ ได้ตั้งตัวชนโดยชาติเขมรกกหนึ่ง , ครงหนึ่งได้รวบรวมเอาอาณาเขต

ทั้งหมดของประเทศสยามปัจจุบัน และตลอดกลุ่มแม่น้ำโขงเข้าไว้ด้วย
 ในเวลาที่พ่อขุนรามคำแหงได้ทรงสดกศิลาจารึกที่สุโขทัย เมื่อ ปี พ.ศ.
 ๑๘๓๕ ด้วยข้อความต่าง ๆ นั้น มณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดร
 เดียวกัน เมื่อครั้งนั้นยังเป็นเมืองชนของเขมรอยู่ ครั้นภายหลังต่อมาใน
 ระหว่างที่พระเจ้าอู่ทอง (พระรามาธิบดีที่ ๓) ได้ยกราชสมบัติตั้งเมือง
 หาดวงที่อยู่ชยา (ปี พ.ศ. ๑๘๘๒-๑๘๙๒) นี้ ได้ทรงทำศึกกับพระบรม
 ดำรงเจ้าเขมร ไทยได้ชัยชนะเขมร และได้แว่นแคว้นโคราชคืน แต่
 เป็นเวदानานที่เดียว ที่พวกเขมรได้ปกครองอาณาเขตทางภาคประจิม
 ของมณฑลนั้น และพมายนอนอาจจะมพวกเขมรหลงปะปนอยู่อกเป็นเวตา
 นาน ถึงมาตรวจว่ากองทัพดาวของพระเจ้าฟ้ารุ่ง จะได้ชัยชนะเป็นครั้ง
 เป็นคราวตามที่ได้กล่าวมาแต่ไว้ในข้างต้นก็ดี ภายหลังก็ได้จัดเรื่องราว
 เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นไว้เป็นลำดับมา ส่วนโคราชกับพิมายไม่ได้
 กล่าวถึงเลย ในขณะที่เมื่อก่อนรัชสมัยแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหา
 ราชเจ้า ดังได้กล่าวมาแต่ไว้ในข้างต้นว่า พระองค์ได้ทรงส่งนายทหารข้าง
 กตชาติฝรั่งเศสไปจัดการสร้างบ่อนปรการค่ายคูเมืองในโคราช ซึ่งเป็น
 ด้านสำคัญคอยบองกนอาณาจักร เพื่อบริหารราชการต่าง ๆ

ทางลาดเขาถ่มแม่น้ำสายทิศบูรพาใต้ ในคร้งหนเมืองพิมายใต้ถูกก่อสร้าง
 ตรีเตรียมด้วยเมืองหนงเหมือนกบหาหัวเมืองทชนกบนครราชส์มา กาด
 ค้อมาภายหลังได้ทราบว่ พิมายใต้ตกมเป็นของกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.
 ๒๓๓๐ เมื่อกรมหมันเทพพิชเชอพระวงศ์ในอยุธยาได้รวบรวมกำลังช่อง
 สุ่มชุมนุมพดชาวเมืองยกออกต่อสู้กับกองทัพพม่าที่เบญญกมาต แต่
 กตบพนาศพายแพ้กองทัพใหญ่พม่าที่ปากน้ำโยทะกา ในมณฑลปราจีนบุรี
 พระองค์ได้เด็ดตอดหนีไปยังโคราช คราวนพระองค์ได้พยายามสู้รบอก
 เป็นหลายครั้ง จนได้ตั้งตัวชนปกครองเมืองพิมาย พระองค์ตั้งตัวชนเป็น
 กษัตริย์ได้ไม่สู้นานนัก ครน ๓ พ.ศ. ๒๓๓๘ พระองค์ได้พายแพ้แตะถกชน
 หลวงตาก (สิน) จับได้ ตั้งแต่กาดบดินนต่อมาแล้วพิมายใต้ค่อยซำรด
 ทรุดโทรมลง ซึ่งมีแต่นายอำเภอควบคุมดูแลอยู่ พงจะจัดตั้งใหม่ผู้ว่า
 ราชการจังหวัดชนกเมือเร็ว ๆ น เท่านั้นเอง

กล่าวด้วยกำหนดก่อสร้างนครวัด

(จากหนังสือ Journal Asiatique Onzieme serie, Tomexv)

กำหนดวันนับย่อนลงไปทีได้สร้างนครวัดนั้น ยังกะเนให้แน่นอนลงไปไม่
 ได้ แทจริงยอมหวังที่จะตั้งกำหนดเวลาโดยแน่นอนแห่งการสร้างโบราณ

สถานที่อันใดอันหนึ่ง ซึ่งตองกันเวลาดำรงนับตั้งหลาย ๆ ปี ไม่ได้อยู่เอง
แต่จดหมายเหตุเรื่องประเทศเขมรกรุงโบราณ ณ บัดนี้ได้มีผู้ศึกษาได้
ความรู้เพียงพอที่จะยึดเป็นหลักฐานในการค้นหาได้บ้างว่า โบราณสถาน
ดังกล่าวแต่นั้น ได้สร้างขึ้นในรัชสมัยของกษัตริย์องค์ใด.

วิชาในการค้นหา น่าจะยังสะดวกจนเท่าที่ตายจำกัดแห่ง
หนึ่ง ในเจดีย์ด้านทิศประจิมตามตั้งทราบกันอยู่แล้ว ได้แสดงภาพ
กษัตริย์พระองค์หนึ่ง พร้อมด้วยพระวงศานุวงศ์ และข้าราชการ ซึ่ง
โดยเสด็จอยู่ด้วย กับทั้งผู้สดกยงได้จารึกพระนามและนามประกอบภาพ
นั้นไว้ด้วย กษัตริย์องค์นั้นทรงพระนามสืบเนื่องมาแต่พระบรมบุรุษเดิม
ว่า พระบรมวิษณุโลกและบรรดาข้าราชการบริพารทั้งหลายนั้น มีจำนวน
มากทมิฬนามเป็นคู่ ๆ นามหนึ่งเป็นนามตัว อีกนามหนึ่งใช้คำดงท้ายว่า
จวรมัน น่าเชื่อว่าเป็นนามบอกยศอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่เนื่องจากขอบก
พร่องอันหนึ่ง ซึ่งนำเสียดายอยู่ ปราบฏว่าเท่าที่อักษรจารึกได้เปิดเผย
พระนามแห่งกษัตริย์เกือบจะทุกพระองค์แห่งนครวัดนั้น เห็นอยู่โดยชัด
แต่พระนามว่า บรมวิษณุโลก ดังกล่าวแต่นั้นหาได้มีอยู่ในอักษรจารึก
ณ แห่งใดไม่เลย นอกจากที่ปรากฏอยู่ตายจำกัดตามทุกดาวแต่นั้น
เท่านั้น เป็นอันว่าพระนาม บรมวิษณุโลกนี้ น่าจะได้ใช้เรียกกษัตริย์
องค์ใดองค์หนึ่งในสองหรือสามพระองค์ ซึ่งเรายังไม่ทราบพระนามตาม
ที่ใดตรงสืบมาแต่พระบรมบุรุษเดิมเป็นแน่ ความจริงการกำหนดเดือกมี

จำกัดตรงพระนามว่า อุกยาทศยวามันท์ ๒ (ในราว ค.ศ. ๑๐๕๕-๑๐๖๕, พ.ศ. ๑๕๙๒-๑๖๐๘) กับพระนามว่า สूरियวามันท์ ๒ (ค.ศ. ๑๓๑๒-๑๓๖๒, พ.ศ. ๑๖๕๕-๑๗๐๕) และตั้งท้าวเจ้าโตเคยชแจงไว้แต่ในหนังสือเรื่อง การพิจารณาตายจำหัดในนครวัด (B. C. A. I. 1911. P. 128) (*) นั้น ถ้าเมื่อไรสามารถโดยแน่นอนที่จะทราบว่า ชำราชบริพารบางคน ซึ่งโดย เด็ดใจพระบรมวิษณุโลก เป็นชำราชบริพารคนเดียวกันกับบรรดาที่โดย เด็ดใจพระอุกยาทศยวามันท์ ๒ ซึ่งเราทราบพระนามของพระองค์จากที่อื่นแล้วเมื่อไร เมื่อนั้นก็น่าจะอนุมานว่า จะกระเจ้างตนเอง ในการที่จะทราบเรื่องพระนามจริงของกษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่ง ในสองพระองค์ นั้น แต่ในหนังสือที่ออกนี้แหละ กล่าวด้วยพระนามบรมวิษณุโลกอักษรจารึก ก็ยังหาได้เป็นเครื่องช่วยความวินิจฉัยของเราไม่ ทั้งนี้ใช้ว่าอักษรที่ จารึกนั้น จะบอกพร้อมด้วยข้อความก็หาไม่ได้ แต่ข้อความวกกลับชวนให้ คิดคำว่า วามัน ซึ่งเบญชของชำราชการตั้งปรากฏที่นครวัดนั้น กลับ มานำปรากฏที่ในจารึกอีกด้วย แต่ควรตั้งคิดว่าคำว่า วามัน คอยค้นใน ปรากฏอยู่ในสมัยต่าง ๆ ซึ่งเป็นการพนวิสัยที่จะทราบความจริงของผู้ที่ดำรง อยู่ในยศนั้น เราใคร่ที่จะตั้งความเห็นได้ก็ต่อเมื่อว่า ถ้ายศนั้นๆ ปรากฏ มีอยู่ในจารึกประกอบกับมีนามตัวของบุคคล ซึ่งเป็นนามเดียวกันกับที่

(*) Bulletin de la Commission Arche'ologique de L' Indochine 1911, 9128. (หนังสือว่าด้วยการจัดรักษาโบราณวัตถุในเมืองญวน ค.ศ. ๑๙๑๑ หน้า ๑๒๘)

ปรากฏในตายจำหัดกแห่งนครวัด อักษรจารึกเท่าที่ได้อธิบายแล้ว ก็ยัง
หาได้มีความสอดคล้องกันดังกล่าวแล้วนั้นไม่เลย จึงเป็นการไร้ประ
โยชน์อยู่เอง ที่จะค้นหาพระราชการตัวจริง ซึ่งมีนามและยศอันเดียวกัน
กับพระราชการคนใดคนหนึ่ง ในบรรดาที่โดยเสด็จพระบรมวิษณุโลกนั้น
แต่ต่อมากได้มีอักษรจารึกชนออกคนหนึ่ง ซึ่งพอจะตัดทอนความยุ่งยาก
ได้

อักษรจารึกนั้นคิดไปไม่น่าจะกล่าวได้เลยว่า เป็นอักษรจารึกที่
เกิดขึ้นใหม่ทีเดียว แต่แม้ว่าจะได้จารึกเห็นเด่นอยู่ ณ ทางเข้าประตูด้าน
ทางทิศทักษิณแห่งกำแพงวัดชนบทสองของวัดในพิมาย อักษรจารึกนั้น ทง
นายแอมโมเนียและนายเดอดาของกิแอร์ ก็หาได้กล่าวถึงไม่

ความภาษาเขมรที่ข้าพเจ้าตั้งใจไว้ จะพิมพ์โดยพิสดารในหนังสือ
ออกกล่าวด้วยเรื่องเขมร (Etudes Camdogiennes) ชุดต่อไปบรรยาย
ด้วยการร่างเทวรูปเสนาบดีไตรโลกวิชัย ในมหาศักราช ๑๐๓๐ (พ.ศ.
๑๖๕๓) ซึ่งเป็นเสนาบดีของเทพเจ้าวิมาย โดยกษัตริย์ศรีวเรนทรราชบดิ
วารมัน แห่งเมืองโคกปกุฏ เป็นผู้สร้างไว้

(“ 1030 Caka astami roc pusya ādityavāra nuvrah
kamraten an Crivirendrādhīpativarmma srukchok vakula
sthāpanā kamraten jayat vimāya.” มหาศักราช ๑๐๓๐ วัน ๑๑๒

พระกมรเตงอัญศรีวเรนทรราชบดิพรมเมืองโคกปกุฏ (เมืองส้มพิกุก)
ได้ประดิษฐานพระเจ้าเสนาบดีไตรโลกวิชัย ผู้เป็นเสนาบดีของพระเจ้า
พิมาย.)

เทพเจ้าอมาตย์ เชื้อเนาเป็นเทพรูปสำคัญในวัดพิมาย ดังปรากฏ
 โดยชื่อของเทพรูปนั้น ตั้งแต่ไตรเบมส์ร่างอดีตแล้ว เสด็จมาดีไตรโลกวิชัย
 ปรากฏแน่อยู่ว่า ได้ประดิษฐานอยู่ในช่องทวาร ซึ่งมีอักษรจารึกปรากฏ
 อยู่บนเอง เช่นเดียวกับที่ปราสาทบรรยงคณน ศาลากตาง ณ ทางเข้า
 ไปยังเจดียงชนก ๒ ได้สร้างอุทิศให้เป็นที่พักประดิษฐานของเสนาบดีฝ่าย
 กตาง แห่งกองทัพภาคบูรพาทิศ ส่วนผู้ที่ได้สร้างนั้น ข้าพเจ้ามิได้สงสัย
 เดียวว่า จะไม่ใช่พระกมรเตงอัญศรีวิเรนทราชบิดพรม เมืองโคกปกุด
 ซึ่งปรากฏภาพอยู่ที่นครวัด ในหมู่ข้าราชการของพระบรมวิษณุโลก
 นั้น ความจริงเรามิได้เป็นแต่เผชิญหน้ากับยศตำแหน่งแต่โดยที่ปรากฏ
 ง่ายนั้น กลับไปมีจนถึง ๒ ครั้ง นครวัด ชื่อเมืองโคกปกุด (Bois de
 bakula Mimusops Elengi)

ที่เรียกกันนั้น ก็คิดเป็นตำแหน่งในหน้าที่ราชการอย่างใดอย่าง
 หนึ่ง เช่นเดียวกับคำว่า วิเรนทราชบิดพรมนั้น ที่ตายจำกัดกัน ซึ่ง
 เป็นที่ตั้งเกิดได้จากนามคำว่า (Anak sañjak Aso Vnya Phlān) ซึ่งเป็น
 นามประกอบ.

ถ้ามั่นใจว่านาม วิเรนทราชบิดพรมนั้น เมืองโคกปกุดนครวัด
 เป็นนาม ๆ เดียวกับที่ปรากฏอยู่ในพิมายก็จะถึงความเห็น ซึ่งเกี่ยวแก่
 องค์พระบรมวิษณุโลก โดยการนับต่อไปนี้.

เป็นการเกือบจะว่าได้ว่าไม่จริง ในข้อที่ว่าพระวิเรนทราชบิด

วารมณี เป็นข้าราชการได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ ในสมัยกษัตริย์
 อุกฤษฏ์วารมณี ๒ ซึ่งสวรรคตเสียเมื่อ ๔๓ ปี (คะเนโดยประ
 มาณอย่างต่ำที่สุดก่อนสมัยที่พระวิเรนทรราชบิดวารมณี ได้ทรงสร้างวัด
 ทพิมายนน) การที่หน้าควรจะเชื่อกันว่า ภายหลังเมื่อได้รับราชการเป็น
 ข้าราชการกษัตริย์รัตนวารมณี ๑ ซึ่งพระวิเรนทรราชบิดวารมณี ได้
 ถวายคิดปักใจไว้เป็นฝีมือ ในการสร้างสถานต่าง ๆ ทพิมายนน พระ
 วิเรนทรราชบิดวารมณี คงดำรงอยู่ในยศบรรดาศักดิ์นั้น ต่อมากระทั่งถึง
 รัชสมัยของกษัตริย์สุริยวารมณี ๒ ซึ่งชนเสวยราชสมบัติ ในปี ค.ศ.
 ๑๓๑๒ (พ.ศ. ๑๖๕๕) เพียงชั่วเวลา ๔ ปีเท่านั้น ภายหลังเมื่อได้สร้าง
 เทวรูปเสนาบดีไตรโลกวิชัยทพิมาย ดังนึ่งน่าเห็นใจว่าคือ กษัตริย์
 สุริยวารมณี ๒ นั่นเอง ซึ่งปรากฏโดยภาพจำหลักที่นครวัด อันทรง
 พระนามว่า พระบรมวิษณุโลก อนึ่งหากจะยึดเอาว่า กษัตริย์พระองค์
 นั้นเป็นผู้ได้สร้างนครวัดก็ หรือหากจะตั้งนิษฐานเอาว่า โบราณสถาน
 อันนี้ ได้สร้างไว้เพื่อเชิดชูพระเกียรติยศ โดยผู้สืบบราชตระกูลของพระ
 องค์ต่อมาก็คง นครวัดนั้นอย่างไรก็ดี ก็ไม่อาจได้สร้างขึ้นก่อน ค.ศ. ๑๓๑๒.
 พ.ศ. ๑๖๕๕ นั้นได้ ซึ่งเป็นสมัยเสวยราชของกษัตริย์สุริยวารมณี ๒
 อีกประการหนึ่งเท่าที่ปรากฏว่า อีกพระในอักษรจารึกที่ตายจำหลักนั้น
 ได้มีขึ้นก่อนอักษรจารึกของกษัตริย์สุริยวารมณี ๒ ซึ่งได้เสวยราชย์ในปี
 ค.ศ. ๑๓๘๒. พ.ศ. ๑๗๒๕ นั้น ก็พอจะกำหนดโดยประมาณอย่างสูงได้

ว่า เวตาทที่ไต้ร้างโบราณสถานนั้นอยู่ ในระหว่างปี ค.ศ. ๑๓๑๕ กับ ๑๓๘๐.

(พ.ศ. ๑๖๕๘-๑๗๒๓)

อักษรจารึกทพมาย ซึ่งช่วยเรา ทางอ้อม ให้กำหนดเวตาท
ไต้ร้างนครวัดได้นั้น แสดงให้เราเห็นเพิ่มเติมขึ้นอีกว่า โบราณสถาน
ที่พมายนั้นไต้ร้างเสร็จแล้วแต่ในค.ศ. ๑๓๐๘ พ.ศ. ๑๖๕๑ และตั้งน
จึงเป็นอันว่าไต้ร้างก่อนนครวัด ซึ่งแต่ยุคสมัยคล้ายกันมาก ความ
ชอบไม่เบียดประโยชน์ ในการที่จะพิจารณาประวัติการสถาปนกรรมของ
เขมร

การถือเอาว่าพระบรมวิษณุโลกเป็นกษัตริย์องค์เดียวกันกับพระ
ศรียาวารมหนท ๒ น นายแอมโมเนีย ได้เคยกล่าวไว้ก่อนแล้วว่าพระเจ้ารูดัก
ยนต์ที่จะส่งเคราะห์การรับรองเพิ่มเติมเขาออกด้วย เท่าที่องค์พยานแห่ง
ความเชื่อถือในเรื่องนี้ ได้ปรากฏอยู่แทบจะไม่เว้น ทุกเรื่องราว อันว่าด้วย
การพิจารณาเรื่องประเทศเขมรโบราณ

เทวรูปสังวร (ยัคัม)

เทวรูปสังวร เชื่อว่าไต้หล่อทำขึ้นในตำบลดาไต กามาดีใน
เมืองบักกิง และสถานที่มีผลการบูชาอยู่ในมณฑลทตทาร์ ซึ่งไม่แต่
พุทธศาสนิกชนชาวจีนเท่านั้น ที่ไปนมัสการ ยังมีพวกมาจากเมือง
เนเป็ดและธิเบตออก

ส่วนยศมี (เป็นเทวดาซึ่งบุคคลทั้งหลายนับถือเป็นทศเคารพและ
 เป็นทศมครองรักษา) กมตาแห่งเป็นพระพุทธรูปองค์หนึ่งเหมือนกัน
 และรูปมักจะปรากฏในหมู่พระพุทธรูปอื่น ๆ พระเศียรทรงตั้งของพระองค์
 มีกษาณกเขยนกนคอ พระเศียรกตางเศียรหนึ่งสีนาเงิน พระเศียรท
 อยู่ทางขวาซ้าย เศียรทางซ้ายเศียรเศียร ออกจากเศียรหนึ่งซึ่งอยู่ทาง
 หงตั้งแดง และบนพระเศียรหนึ่ง ๆ ยังรวบรวมมังกุมมีหัวกระโหลกประ
 กอบหัวหัวกระโหลก ส่วนบนประกอบด้วยมณมุกดา หรือเครื่องประ
 คับประดามังกุมหนึ่ง ๆ เหมือนกับพระมังกุมของพระโพธิสัตว์

คือนกตางเครื่องประดับอาจเป็นรูปปั้นของชยานพุทธ และ
 ส่วนบนของอษณษประกอบด้วยมณมุกดา ข้างซ้ายประดับด้วยอาภรณ์
 เป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก ข้างหน้าประดับด้วยวชิราวุธคู่หนึ่ง ในพักตร์
 หนึ่ง ๆ มีด้ามเนตร และแฉ่ดงอากาศมาก

เทวรูปนม ๑๒ กร กรเต็มสองกรข้างต่างที่สุดของพระองค์
 ทรงอยู่ในท่า วชิรหุมการมูทรา และทรงถือวชิราวุธและระฆัง พระกร
 ข้างบนทรงถือหนึ่งข้างคตุมหงตั้งไวจนมิด พระกรอื่นทรงจับเศียรพระ
 พรหม ชฎาวงศ์ (ไม้เท้าวิเศษ) ลักษณะพระเจ้าในหนึ่งตั้งอดัดมนต์
 พระองค์ห้อยพวงมาตยระยา และในหนึ่งตั้งอดาราเทวรูปซึ่งบนเคอร์แต่
 พระองค์คมหงตั้งอดัดอดัดจากบนเคอร์ เท้าซ้ายเหยียบบนรูปสัตว์เปิดอย
 ภาคมัดมอ ถอดชฎาวงศ์ และเท้าขวาเหยียบบนบรรษัดมอซึ่งมหนึ่ง
 พยัคคตุมอยู่ ภาพทั้งหมดนอยบนกตบคอกอบดแผ่รอบ

เทวรูปไตรโลกวิชัย

เนื่องด้วยพระองค์จุติในดวงอาทิตย์ คด้ายกับจะเป็นวิญญาณ
 ของดวงอาทิตย์ จึงได้ประดิษฐ์ตามความคิดเห็นชอบดังต่อไปนี้คือ
 พระเจ้าไตรโลกวิชัยภักฐารักษ์ พระกายเป็นสีฟ้า เป็นบ่อเกิดของ
 อักษร หุม มัสพักตร์ แปกกร พกตรทหนงหนนแต่ดงอากาศกระดัด
 พกตรข้างขวามตกษณะนากถว พกตรข้างซ้ายมตกษณะเบียวบุด ถ้วน
 พกตรทางด้านหลังมอากาศแห่งความกตาทาหาญ กรสองกรแรกข้างต่าง
 ถอระฆังและวชิราวุธ ตรงหว่างอกตามลำดับอยู่ในท่าวชิรหุมการ และ
 อกซ้ายมกรข้างขวานน ทรงพระแสงดาบ, ขอส้าง, และดกศร กรข้าง
 ซ้ายซ้ายมกรถอกคนศร เชือกและจักร พระบาทข้างซ้ายเหยียบอยู่บน
 พระเคียวของพระอิศวรอยู่ในท่าปรตยะฤาตะ พระบาทข้างขวาเหยียบ
 บนถนทงสองข้างนางปารวดี พระองค์ทรงเครื่องประดับอย่างวิจิตร
 เช่นพวงมาตาซึ่งมีพระพุทธรูปบนประกอบแต่ดงท่ามทรา คือทำอากาศ
 อย่างสองกรแรกนหน แต่ทว่าไขวไปไว้ข้างหลัง แดวเอานวกอัยเกยวกันไว้
 เป็นแบบ โอม

อาทิตย

อาทิตยเป็น พระพุทธรูปปางมณฑลธรรม คือว่า แม้แต่จะเป็นพระ
 พุทธเจ้า พระองค์ก็ยังมีทรงธรรมมณฑลหายอด เหมือนกับเครื่องประ
 คับของยานไฟสถิตย์ และมักทรงเครื่องประดับของกษัตริย์ เด็ดก
 ประกอบมักจะเป็นอาทิตยธรรม (อาทิตยธรรม)

มหาชมพูพิศุทธิ์

พระเจ้าชมพูพิศุทธิ์ เป็นกษัตริย์แห่ง กรุงปัญจาตราชฐ์ พระองค์
 มีพระเดชานุภาพปรากฏยิ่งทวีชมพูทวีป พระองค์มีของวิเศษอยู่หลาย
 อย่าง เป็นอันว่าตลอดพระบาทอันด้วยแก้วมณีโชติทรงคชงสามารถ
 ยิงให้พระองค์ เหาะเหินเดินอากาศได้ และวิเศษ วิเศษอีกอย่างหนึ่ง
 สามารถตั้งให้ไปทำตามรับสั่งของพระองค์ในทางไกล ๆ ได้ คันวินหนึ่ง
 เป็นวินเพ็ญอุโบสถ พระจันทร์ส่องแสงสว่างกระจ่างแจ้ง พระองค์ทรงชม
 ดวงจันทร์ซึ่งโคจรอยู่กลางดวงดาวอันดารดาษแวดล้อมอยู่นั้น ภาพซึ่ง
 พระองค์ทรงทอดพระเนตร กระทำให้พระองค์มีพระทัยกำเริบ ใครจะ
 ต้องหนเทียบไปในเมืองชมพูทวีปดูดวงจันทร์ พระองค์ทรงดำริเช่นนั้น
 แล้ว ก็ส่งมส์อดตลอดพระบาทแก้วมณีโชติอันมาแต่เขาวิบุลยบรรพต
 แล้วพระองค์ เหาะไปโดยทางคคณาตตประเทศ เทียบทอดพระเนตรดูบ้าน

ให้ฟังตลอดแต่ กยงตั้งคกพระทยยงจน แต่พระพทของคททรงพระ
เมตตาสงสารจึงได้ตรัสว่า จะช่วยบองกนให้พนภยอนจะพงมีมา ฝ่าย
วิษศรเมื่อแต่น มาถึงมหาปราสาทไม่พบภษทริยองคไต ก็ทำตายกัมพณศร์
ของพระเจ้าพมพสารหกสบนดง แดวกแต่นเตยไปยงเวพวันมหาวิหาร
แต่กไม่สามารถแต่นเขาไปได้

พระพทของคไตทรงนิรมิตจกรอนหนงมอานาจิเคษยง แต่ม
พระพทฎกาให้ไปนำมรสังหารวิษศร แดวกทรงทงจักรไป จกรไตแต่น
ตรงเขาไปประจันบานกบวิษศรหน แต่ชบวิษศรวิเคษาให้ตองอปราชัย
กตบไปยงทเดิม

พระเจ้าชมพบตเห่นวิษศรแพอานาจิจกรกตบมา ก็เตยพระทัย
ยงนุก ทาวเชอจึงถอดถดองพระบาทแกว แดวชวางไปพร้อมทงตรัสว่า
จึงไปผูกมัดพระยาพิมพิสารมาให้จึงได้ ถดองพระบาทแกวมณไซตทง
คนนกกตายเบ่นนาคราชทงสองพนพิชออกมาเบ่นเพตงกาด มศัรชะ
ตวตะ ๓๐๐ ศัรชะ แต่เมื่อเขาไปไกลเวพวันมหาวิหารก็เผชญกบพระยา
ครุฑตควมหีมา มีบักแต่นบัก แดะศัรชะ พนศัรชะ ทรงมหทชศกต บินโอบ
นาคราชแปดงอปราชัยไป เมื่อพระเจ้าชมพบตทอดพระเนตรเห่นถดอง
พระบาทแกวทงคพายแพกตบมา พระองคกททรงโทมนัสเบ่นอยายง
ประหนงวากรชายชวาแดะพระบาทช่ายชวาชาดไปส่นแตว

แต่พระพทของคททรงอาวชชนาการพิจารณาเห่นว่ กษกรยง

โห้ของพระเจ้าแก้วแก้วแก้รหัดคตตทรวงเห็นว่า ควรจะตั้งต้นเลี้ยงด้วย
 หมายให้กตบตะพยศเสย พระพุทธองค์จึงมีพระพุทธชฎาให้หาล้อมเศียร
 อมรินทราเข้ามาเผา แดวมพุทธชฎาดำรัสสั่งให้ล้อมเศียรอมรินทราแปดง
 เป็นราชทศไปยงกษัตริย์สมพบต ให้หน้าเสด็จมาเผาล้อมเศียรพระเจ้าราชา
 ธิราชพุทธองค์ มีฉนวนแตรจะทรงมาเสย ล้อมเศียรอมรินทราได้รับ
 พระพุทธชฎาแล้ว กนิษฐมตเพศเป็นราชทศไปยงเมืองบุญจาดราชฐร
 แฉงพระพุทธชฎาด้วยกรยาอันตั้งาเผาเผา พระเจ้าสมพบตโคตรงพงศา
 ของราชทศ กทรงพระพิโรธเป็นกาดง นวดยโควิเศษวิเศษแฉงไปให้
 ตั้งหารราชทศแฉงวิเศษรนนกตบตองประจันบาน กับจักรนหมตของอินทรา
 ราชทศถึงชงอปราชัย วิเศษรของพระเจ้าสมพบตหันเข้าไปในป่า ดำ
 ตั้งไปในนาในทองทะเล กระทบตองแดนหันขนไปบนอากาศ จักรนน
 กโคตคามไปตั้งหารถึงนน แต่ในทศตคคองหวอดกตบตเจ้าของเดิม จักร
 นนคเตยเผาฉตามเมืองเสยด้วยเพลิงถึงกับพนาศ ฉายพวกขาราชบริวาร
 ตางกพากนแตกคนเป็นอดหมาน พระเจ้าสมพบตจนพระบุญญา คอง
 ทรงขอไหราชทศนนคตบเพลิงไหพระองครอดอนตราย ล้อมเศียรอมริน
 ทรากทรงยนิยอมคตบเพลิงไห ปราสาทนนกตบคตอย่างเดิม แต่พอ
 พระเจ้าสมพบตรอดอนตรายแฉงด้วยความโห้ของพระองค ๓ หายอม
 ไปนอนนมตการล้อมเศียรพระเจ้าราชาธิราชเจ้าไม ราชทศจึงทงจักรนน
 ไป จักรวิเศษโคตเขาคตพันพระบาทของพระเจ้าสมพบต นคกระชาก
 จนพระองคคตคตงจากพระแท่นแฉงตางไปคามพนดินโกตถึงชคภททง คอ
 ๓๕ ฉวาพระเจ้าสมพบตได้รับความลำบากทรมานจนโคตไห้ไหตอานตงโทรม

พระบาท พระองค์จึงได้ขอสมมาโทษและขอความกรุณาให้พ้นภัยแต่
ทรงปฏิญาณว่า จะเสด็จไปนมัสการสมเด็จพระเจ้าราชาธิราช ในวัน
รุ่งขึ้นให้จงได้

ในขณะนั้นพระพุทธรูปเจ้าได้มีพระพุทธรูปก้าให้ พระอินทร์, พระ
พรหม, และคนธรรพ์สักรรณาคทงหลายมาประชุม และให้พระยา
กาพนาคราชไปนิมนต์เมืองชนเมืองหนึ่งงามสง่า ซึ่งประกอบด้วยปรา-
สาทราชวังและโรงเรือนทงถนนหนทาง และตำนานพอกำวานิชและประชาชน
ล้วนแต่เทวบุตรเทวดาทงสิ้น เพื่อเตรียมไว้คอยรับพระเจ้าสมพุด
เวตาเสด็จมาเฝ้า

พระเจ้าสมพุดพร้อมด้วยพระยาร้อยเอ็ด และเหล่าอำมาตย์
แล่นหนึ่ง ยกพยัคฆระบวนเสด็จมาเฝ้าพระพุทธรูปเจ้าและเสด็จมา ณ ครัง
หนึ่งสมเด็จพระมหากรุณา จึงมีพระพุทธรูปก้าให้มาฆสามเณรออกไป
เป็นมคคเทศและย่นวถให้โกตเซา พระเจ้าสมพุดเสด็จมาถึงพระนคร
นิมิต ก็เสด็จชมความสวยงามของพระนครจนถึงและสนเท่ห์พระทัย
ตามทางที่ฆสามเณรนำไปเฝ้านั้น จนกระทั่งถึงที่ประทับของสมเด็จพระ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเมื่อได้ทรงฟังพระพุทธรูปโอวาทและอภินิหาร
แลดงต่าง ๆ ให้ประจักษ์มนรกและสรวรรคเป็นคณ พระเจ้าสมพุดก็
ทรงเลื่อมใส เคยถวายเป็นศวามภักดีเซาบรรพชา รวมทงเหล่าพระยา
ร้อยเอ็ด และเมื่อได้รับพระราชทานพงกรรมฐาน ก็ได้สำเร็จพระ
อรหัตพร้อมสนด้วยกัน

พิมพ์ที่ ร.พ.ศรียารข้าง ๔๑/๑๐ ซอยน้ำทิพย์ บางกะปิ พระนคร

นายมุ่ม กริมทา ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๕๗